

ય મરાજ નો અતિથિ

O. P.

No. 43

24 NOV. 1942

hnd

૨૩૮૮૮

વિષ્ણુદેવ સકળેશ્વર પંડિત

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ પુસ્તકમાં 'કંઠ ઉપનિષદના એક ભાગનો અનુવાદ આપ્યો છે અને તે ભાગને સારી રીતે સમજાવવા 'ભૂમિકા,' 'મૃત્યુની અમર વાણી' અને એક વાર્તા એટલું સાહિત્ય યોજવામાં આવ્યું છે.

શ્રી. વિષ્ણુદેવ પંડિતે ધણો જ પરિશ્રમ કરી સેવા બાવે આ પુસ્તક લખ્યું છે; તેથી અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. ઇશ્વરેચ્છા હશે તો તેમની પાસેથી આવાં જ બીજાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય અને જન સમાજમાં તેનો પ્રચાર થાય એવી અમારી ભાવના છે.

શ્રી. જગદીશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય (એટર્ન) B. A. (Cantab.) વિદ્યા વારિષિએ મનનીય 'પ્રવેશ' લખી આપી, આ પુસ્તકની કિંમતમાં વધારો કર્યો છે, તે બદલ અમે તેમના ઋણી છીએ.

લેખકને આ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા અર્પનાર શ્રીયુગ બુધરબાઈ મથુરબાઈ પંડ્યા છે, તેમજ તેમના સ્વ. પુત્ર કનુભાઈનાં પુણ્ય સ્મરણાચે આ પુસ્તક છપાવવાનો તમામ ખર્ચ તેમણે આપ્યો છે, જે બદલ આ સંસ્થા તેમની આભારી છે.

આવા પ્રકારનું સાહિત્ય જનતાને સચિકર થશે, તેવી અપેક્ષા છે.

મંગળપ્રભાત, સોમવાર
સંવત ૧૯૮૯ નૂતન વર્ષ
તા. ૬-૧૧-૧૯૪૨

શ્રી. રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ
અમદાવાદ.

[સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન છે]

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૮૫૮ કિમત

ગ્રંથનામ યમરાજનો અભિધિ

વર્ગિક પ ૩૨૨ : ૨૪૨,

મૃત્યોર્ મા અમૃતં ગમય ।

યમરાજનો અતિથિ

લેખક:

વિષ્ણુદેવ સકળેશ્વર પંડિત
વ્યાકરણ તીર્થ, વેદાન્ત શાસ્ત્રી

પ્રકાશક:

વિષ્ણુપ્રસાદ રતનરામ ઠાકોર
'શ્રીરામકૃષ્ણ જીવન', ગુજરાત સોસાયટી

રસિકલાલ વાસુદેવ મહેતા
સાંકડીશેરી, હજીરાની પોળ.

માનદ મંત્રીઓ, શ્રીરામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ.

સફળતા ભાઈ કનુને ! ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

મૃત્યુ સમયે જે ખિન્ન થયો નથી, જેણે વેદનાનાં આંસુ પાડ્યાં નથી, જેણે પ્રભુસ્મરણ કરી ઉત્તરાયણ સૂર્યના શુકલ પક્ષમાં દેહ છોડ્યો, તેને માટે શોક કરવો ઘટે નહિ, મારે તો હૃદય બળવાન કરી પ્રભુ સ્મરણ જ કરવું જોઈએ.

ભાઈ કનુ ! “તારી લલિત ગતિ અને વદ્ય હાવભાવ પેખી, હું મારો જીવન ભાર હળવો કરતો હતો. તું સુંદર હતો, ભક્ત હતો ને આજ્ઞાપાળક હતો. સંસારનો એકે પ્રપંચ તારો સ્પર્શ કરે તે પહેલાં તે આ નશ્વર જગતનો ત્યાગ કર્યો અને કાષ્ઠ શાશ્વત સુખકર દિવ્ય સ્થાનનો તે આશ્રય લીધો. મારા પુણ્ય બળમાં તેટલી ઉણપ હશે, હું તારો વિયોગ વેઠી રહ્યો છું, તેં મારા જીવનનું સુકાન બદલી નાખ્યું, પ્રભુ મને તારો માર્ગગામી બનાવે.

ભાઈ કનુ ! પ્રભુ પાસે એટલું માગું છું કે તને ભૂલી જવાનું મને બળ આપે. તને હું કેમેય ભૂલી શકતો નથી. વરસ થવા આવ્યું, પણ આ હૃદય દૌર્બલ્ય કેમે ખસતું નથી, તારા ઉપયોગમાં આવેલી વસ્તુઓ જોઈ હજી પણ રુદન આવે છે. મને લાગે છે કે તું મારા હૃદયપટ પરથી નહિ જ ભૂસાય; પરંતુ કાળ જતો ગયો, તેમ મને આશ્વાસન મળતું જાય છે.”

કાષ્ઠ ઉચ્ચ અધિકારી કર્મીનુસાર મારે ત્યાંજન્મ લઈ હુંકમાં જ લીલા સમાપ્ત કરી ચાલ્યો ગયો હશે. કનુ પંદર વર્ષ પુરાં કરી ચૂક્યો હતો. તેની પ્રબળ ઇચ્છાને વશ થઈ મેં સરદાર પૃથ્વીસિંહના ગ્રીષ્મ વ્યાયામ વર્ગમાં તેને મલાડ મોકલ્યો, ત્યાં તે ટાઈફોઇડ તાવનો ભોગ થઈ પડ્યો, બળવાન શરીર એટલે તેણે તાવનો સામનો કર્યો હશે. ડોક્ટરોએ દર્દ પારખ્યું નહિ હોય. સંચાલકે તેને રજા આપી, તે ઘેર આવ્યો, છ દિવસની બિમારી ભોગવી, વાતચીત કરી અમને ક્ષણિક

સદ્ગત કનુભાઈ ભૂધરભાઈ પંડ્યા

જન્મ : તા. ૧૧-૧૧-૨૫

સ્વં તા. ૨-૭-૪૧

અસત્યથી સત્ય તણા સુમાર્ગે
અંધારથી દૂર પ્રકાશ પંથે
મૃત્યુ થકી પાર અભીક ધામે
દોરે તુને હંધર એ સુભાવ.

આનંદ આપી તે સદ્ગત થયો. આમ મારા જીવનનો આધાર, મારા જીવનનો સુંદર બાગ એકાએક વેરાન બની ગયો. પ્રભુની તેવી મરજી હશે.

તેના સ્મરણાર્થે મારા સ્નેહી શ્રી. સકળેશ્વર બાઇના પુત્ર ચિં વિષ્ણુબાઈને મેં યમ-નચિકેતા-સંવાદ પ્રગટ કરવા ઈચ્છા બતાવી. તે બાઈએ પ્રેમભાવે શ્રમ લઈ સુંદર બાંધાંતર કરી તમારી સેવામાં રજી કર્યું છે.

બાળ નચિકેતાએ તો યમરાજને ખુશ કરી, પોતાના પિતાની પાસે જવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી, તે યમરાજે પુરી પાડી, મારા નસીબમાં કનુબાઈનાં દર્શન ક્યાંથી હોય ! ક્યાં હું અને ક્યાં તેજના પુંજ સમા વાજશ્રવસ મુનિ, જેને ત્યાં બાળયોગી નચિકેતા પ્રગટ થયો.

યમરાજે આ પૃથ્વીનું ચક્રવર્તીપણું, દીર્ઘકાળ સુધીનું યૌવન અને અને સ્વર્ગના દિવ્ય, અનંતકાળ ટકનારા વિશ્વાસોતો સ્વીકાર કરવા, નચિકેતાને લાલચ આપી. નચિકેતાએ તે સર્વને તુચ્છ લેખ્યાં અને એક અનંત સુખ આપનાર આત્મજ્ઞાનનું તેણે વરદાન માગ્યું.

આ શાશ્વત, જન્મ મરણને ટાળનારું આત્મ દર્શનનું સુખ મેળવવું એ જ સર્વનો સાચો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. મૃત્યુ પછી જીવની શાંતિ અર્થે ગરુડ પુરાણ વંચાય છે, ત્યાં આ આખ્યાન પહેલાંના કાળમાં વંચાતું. આ આખ્યાન વાંચી આપણે પવિત્ર માર્ગગામી બનીએ એ જ મહદ્દ ઈચ્છા. બાળ નચિકેતાને મારાં હજારો હજાર પ્રણામ હો ! મારો કનુ જ્યાં હોય ત્યાં તેને મોક્ષનો રાહ બતાવે એ જ નચિકેતા પાસે મારી પ્રાર્થના. ૐ શાન્તિ:

કાર્તિક સુદ ૧ સોમવાર

સંવત ૧૯૯૯

કનુનો વિયોગી
ભૂતરબાઈ મ. પંડ્યા
સરસ્વણી
વાયા-મહેમદાવાદ.

આરંભે

વૈદિક સાહિત્ય એટલે આર્ય પ્રજાના પ્રાણુ. આજે મોટા ભાગ તે પ્રાણુ વિનાનો છે. સાક્ષરથી આરંભી સાધારણ વાચકવર્ગ વૈદિક સાહિત્યથી લગભગ અપરિચિત છે. વૈદિક સાહિત્ય ભાષા, ભાવ અને રચનાની દ્રષ્ટિએ ખૂબ જ અધરું છે, એવી સાધારણ માન્યતા છે. તે સાહિત્ય સાથે પરિચય થતાં જ આ માન્યતા દૂર થઈ શકે તેમ છે.

આ પુસ્તિકા એ ભાગે રહેલી છે. તેમાં રહેલી ભૂમિકા એક સ્વતંત્ર છે. તેમાં વૈદિક સાહિત્ય સંબંધી વિચારો આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે પ્રયત્ન પ્રાથમિક જ છે. વાચક તે વાંચીને સંતોષ ન સેવે, પણ તે વિષે વિશેષ અને તથ્ય વસ્તુ મેળવવાની જિજ્ઞાસા કરે.

વેદ સંબંધી મારું જ્ઞાન નહિ જેવું જ છે. થોડાક વેદના મંત્રો જાણવાથી વેદો આવડી જતા નથી, તેને માટે તો નિરંતર અભ્યાસ અને સતત મનનની જરૂર છે, તે ઉણપ મારામાં છે. B. A. ના અભ્યાસ દરમિયાન મને વેદો સંબંધી અનેક વાતો જાણવાની મળી, તેમાંથી મને જે કંઈ સમજાયું તે અહીં ભૂમિકામાં મેં રજૂ કર્યું છે.

શ્રી. અંબાલાલ સારાભાઈને ત્યાં પ્રાધ્યાપક તરીકે રહેતા શ્રીયુત જગદીશપ્રસાદ ચટ્ટોપાધ્યાય B. A. (Cantab.) વિદ્યાવારિધિની આ પુસ્તિકા અંગે મુલાકાત થઈ, તેમણે શ્રમ લઈને મારા વિચારો સાંભળ્યા અને વિચારોમાં રહેલી મારી ઉણપો તેમણે રજૂ કરી, મેં તે ચર્ચામાં ખૂબ રસ લીધો અને તેમાંથી નીચેની તારવણી કાઢી.

‘આપણા ઋષિ મુનિઓ પ્રાથમિક ભૂમિકામાંથી આગળ વધ્યા નથી; પરંતુ તેઓ પ્રથમથી જ જ્ઞાનની ઉચ્ચતમ ભૂમિકા પર ધિરાજતા હતા. આ ઋષિ મુનિઓએ પ્રથમથી જ તત્ત્વજ્ઞાન અને દર્શન સંબંધી વિચારો સેવ્યા છે, એટલે દાર્શનિક વિચારો અને તત્ત્વજ્ઞાન પાછળથી વિકસ્યાં તેવું કંઈ છે જ નહિ. પ્રથમથી જ તેઓ એક દેવને માનતા અને તે દેવની શક્તિઓ સ્વરૂપે અનેક દેવો હતા—एकं सत् विद्वा बहुधा वदन्ति એ મંત્રનો આ ભાવ છે. તે મુનિઓ તત્ત્વ સંબંધી વિચાર કરી

મંત્રમુગ્ધ થઈ તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન કરતા—કઃ દર્શ પ્રથમં જાયમાનમ્ । કસ્મૈ
દેવાય હ્રિષિા વિષેમ । એટલે જ્ઞાતાસાની દૃષ્ટિએ પૂજાએલા આ પ્રશ્નો નથી.’

ચર્ચામાંથી મને આ રીતે નવી વસ્તુ મળી અને ભૂમિકામાં રજૂ
કરેલા વિચારો વાચક વાંચે તે પહેલાં મારે આ વસ્તુ ખતાવી દેવી
જોઈએ. વાચક મતભેદ રજૂ થવાથી વધારે સાવધ બને. તત્ત્વજ્ઞાન-
સંબંધી વિચારોની વિવિધતા રહેવાની જ; અને તે છતાં જે ધીરજથી
આગળ ધપશે, તેને સાચો માર્ગ પણ મળવાનો જ.

ભૂમિકા સંબંધી મારે આટલું જણાવવું આવશ્યક હતું. શ્રીયુત
ચટ્ટોપાધ્યાયના ઇંગ્લિશ Foreward (પ્રવેશ)માંથી વાચકને વિશેષ
જાણવાનું મળશે. શ્રીયુત ચટ્ટોપાધ્યાયે સમયની બીડ વેડીને પણ મારી
સાથે જે ચર્ચા કરી અને મને Foreward લખી આપ્યો, તે ઋણનો
હું સ્વીકાર કરું છું; કારણ કે તેને બદલે મારાથી કંઈ તેમને આપી
શકાય તેમ નથી. વેદ વિષયના તેમના અગાધ જ્ઞાનની અહીં
સ્તુતિ જ કરી લઉં.

ખીજા ભાગમાં કંઈ ઉપનિષદના એક ભાગનો અનુવાદ આપ્યો છે.
તે અનુવાદ બને તેટલો સરળ થાય તે હેતુથી મેં વિસ્તાર પણ કર્યો છે.
સંસ્કૃત મંત્રો સરળતાથી સમજાય તે માટે ધર્મ કેદારજી સંધિ છૂટી પાડી છે.
ઉપનિષદની વસ્તુ સમજવવા આરંભમાં થોડું સાદિત્ય પણ આપ્યું છે.

આ પ્રમંજે શ્રી ભૂધરભાઈ મથુરભાઈ પંડ્યાનો આભાર માની
લઉં. તે મારા મુરબી છે. તેમની જ પ્રેરણાથી મેં લખાણ શરૂ કર્યું
અને આજે તેમની જ મદદથી આ પુસ્તિકા પ્રગટ થાય છે.

આ પુસ્તિકા શ્રી. રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં
આવી છે, તે બદલ તે સંસ્થાના મંત્રીઓનો હું આભાર માનું છું.

ચિત્રકાર શ્રી. કનુભાઈ દેસાઈએ ઉપનિષદની ભાવનાને ચિત્રમાં
આબેહૂબ રજૂ કરી છે, તે બદલ તેમનો હું આભારી છું. ખીજા પણ
અનેક સજ્જનોએ મારા પ્રતિ સહુ માવ પ્રગટ કર્યો છે, તેમનો હું ઋણી છું.

સોમવારનું મંગળ પ્રભાત

જય નામ વિક્રમાર્ક

નવલ વર્ષ, ૧૯૮૯

વિષ્ણુદેવ પંડિત

રા. ભૂધરભાઈ ચોકસીનો બંગલો
શારદામંદિર પાસે, એલીસબીજ, અમદાવાદ.

FOREWARD

I have been requested to say a few words on the following translation of the Kathopanishad, and I am happy to do so. My knowledge of Gujarati is not such as would justify my making any remarks on the merit of the translation itself, which must have been done well, in view of the author's excellent knowledge of, indeed high proficiency in both Sanskrit & Gujarati.

I shall therefore confine my remarks chiefly to a brief survey of some of the ideas and views expressed in the Introduction (भूमिका) which the author has very kindly read out to me and discussed with me; and has, still more kindly, allowed me to criticize freely.

As I have told the author at these discussions, I consider the view-point he has taken in dealing with what he, along with many others with modern education and Europeanized minds, regards as the line along which Vedic philosophy may have developed.

It is a view-point which is based fundamentally on materialism, that is to say, the theory or doctrine :—

i. That all Consciousness (चैतन्य), whether human or otherwise, is only a function of matter, which is essentially unconscious, organised as brain and body; it has come into existence with the body, is wholly dependent on the body and perishes completely when the body undergoes the change called death.

ii. That therefore Consciousness, as it first appears on our earth (indeed anywhere in the universe), is and cannot but be of a very primitive type-of the lowest possible order.

iii. That, following the same principle the earliest human consciousness on our earth was and must have been of a very low and savage, even animalistic, type; from this stage it has gradually developed into what is, for instance, in our-selves today, and what must, therefore the highest consciousness and intelligence so far reached.

This is undoubtedly the view which is, most self-consciously and proudly, held by most Europeans and Americans now and by those followers and initiators of theirs in India and Asia whom the late Sir John Woodroffe used to call Manasa-putras (मानस-पुत्राः) of the West and others bluntly term 'the mental slaves' of the west.

From this standpoint and with this pre-conception in the back-ground of one's mind, it is quite natural for one to regard the Rishis of the Vedas as creatures far inferior to the learned scholars and scientists of to-day. As such, the Rishis, of course, were simply awe-struck with nature's phenomena and began regarding them as 'god's (देवाः) and were of course 'polytheists'.

From this state of low mentality their 'philosophy' gradually developed into what we find in the Upanishads.

It is this view, which is just briefly and some what bluntly stated here, that has influenced unfortunately even our author, despite his early education in purely Sanskrit and ancient traditional lines. It only shows how powerful is this view of materialism today. Of course, our youthful

author, did not fully realize all the implications of such a view and therefore still maintained his regard for the Rishis and for the sanctity of the Vedas.

He is, however, now fully aware of the implications and has also recognized the rational inconsistency of the materialistic view.

As against this view, there is what may be called the Spiritualistic view of life, existence and history,—a view which is being recognized as more rational and, indeed, pure, by even many leading men of Science. It is the ancient view of India and, in some form or other and in a more or less perfect manner, has been the view of thoughtful men in many other lands.

From this standpoint it is seen:—

(a) That Consciousness is not a function of the brain or body but is wholly independent of it; and, in its ultimate form, is something universal and unlimited—is, to use Einstein's word for it, 'Cosmic Consciousness'.

The Veda calls it by the symbolic and suggestive name 'Brahman'.

(b) That this one Consciousness appears as the multifarious limited consciousnesses of men and other beings, from times immemorial, indeed, from beginningless times.

(c) That these multifarious forms of Consciousness are the souls and spirits of individual beings, and, as such, are in various grades and degrees of development, from the highest to the lowest; and that these souls and spirits have existed from long before the existence of anything

physical and earthly and do not perish with the death of the bodies but continue to exist for countless ages.

(d) That there is thus always present, in visible bodies or in invisible (that is, in mental and spiritual) states, and in all grades of development.

(e) That the Cosmic Consciousness (ब्रह्मन्) is the one and only source from which the universe proceeds.

(f) That, as the Cosmic Consciousness is eternal and has existed forever, without a beginning, the universal process also has no beginning (is अनादि).

(g) That, while the universal Process in beginningless, each particular universe has most certainly a beginning,—it comes out into existence at a particular moment of time. Any such universe, however, is only one of a beginningless series, in which one universe was preceded by another (like one tree grown from a seed was preceded by another tree which had yielded the seed).

(h) That, when a new universe appears, there appear at the time souls and spirits of all grades, from the highest to the lowest,—they having never perished when the previous universe perished, (any more than they perish when the bodies in which they appear on earth perish at death).

(i) That it thus happens that there are on our earth, even from the beginning, souls and spirits of the very highest order, appearing in human bodies, i. e. being born as human beings.

(j) That it is some of these higher grades of souls and spirits who, having been born as human beings in early times, were called Rishis.

(k) That they knew the whole truth of the universe, which they, of course, saw as a living organism, it being but the appearance, in diverse forms, of the Cosmic Consciousness. (महान्).

(l) That, although thus acquainted with the whole truth and philosophy of the universe, they yet gave out this truth and philosophy only in various gradations and in different forms to their hearers and pupils, in order to suit their diverse capacities and temperaments.

(m) That, though there are thus gradations and variations of teaching perceptible in the Vedas, (including the Upanishads), these gradations and variations are no more than the gradations and variations in which text books are even now prepared by men of higher learning for their young pupils.

And, in order to understand the real meaning and history of the Vedas, we have to study them from this point of view,—not from the stand-point of materialism.

While thus alone may we discover the real meaning and significance of the Vedas, any one who has studied the Vedas without any prejudice,—not only without these Materialistic pre-conceptions which have been outlined above and which have influenced many a scholar of the Vedas, but without even the Spiritualistic pre-conception, cannot but be struck with the obviously spiritual significance of numerous Mantras and passages which cannot possibly be justified or explained from the Materialistic point of view.

And this Spiritualistic stand point being my own in my studies of the Vedas for more than half a century,

I could not but be greatly pained to see our young author labouring from the wrong point of view. But I am very happy to know that he has now seen his error and is bold enough to proclaim this publicly. He has in him the making of a first-class Vedic scholar, which I am sure he will in time be, if he is given the opportunity to continue his studies of, and researches in, the Vedas. He will then be able to do an immense amount of good to the world both by discovering the true meaning of the Vedas as well as by dispelling the materialistic fog which has been unconsciously spread over the Vedas by most modern scholars, specially European scholars, despite the invaluable service that they have done to the Vedic studies in numerous ways. May our young author, who has placed this noble ideal before him, succeed in attaining it; this is the prayer of his new but very sincere friend,

Ahmedabad,	}	Jagadishchandra Chattopadhyaya (Chatterji)
November 2, 1942		
		B. A. (cantab.), Vidya Varidbi.

અનુક્રમ

વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ ભૂમિકા	૧-૨૬
૨ મૃત્યુની અમર વાણી	૨૭-૩૦
૩ વાજશ્રવસનો યજ્ઞ	૩૧-૩૬
૪ યમરાજનો અતિથિ	૩૭-૪૨
૫ પ્રાર્થના	૪૩
૬ યમ-નયિકેતા-સંવાદ (પૂર્વ ભાગ)	૪૫-૫૯
૭ યમ-નયિકેતા-સંવાદ (ઉત્તર ભાગ)	૬૦-૮૦

શુદ્ધિ નિર્દેશ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પાનું	સીટી
કીર્તન	કીર્તન	૪	૧૬
હોતા:	હોતુ:	૬	૧૭
અચિકિત્વમ્	અચિકિત્વાન્	૮	૧૭
પ્રચ્વેમિ	પૃચ્છામિ	૮	૧૮
યાસ	ય:	૮	૧૯
કોપાસ્ય	કાર્યાલય	૭	૨૦
શ્વેતાશ્વતર	શ્વેતાશ્વતર	૮	૧૫
નાસદીપ	નાસદીપ	૧૦	૯
૧૪૧...મા	૩૧...મા	૧૬	૬
સંહિતા	સંહિતા	૧૮	૧૩
એધ્યાત્મ	અધ્યાત્મ	૪૨	૧૪
દુગ્ધ	દુગ્ધ	૪૫	૬
ચાણ્ય	ચાસ્ય	૫૫	૧૫
જ્ઞાતા	જ્ઞાતા	૬૩	૨૫

ભૂમિકા

સર્વોપનિષદો ગાથો ... દુર્ગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ।

જે ગાયનું નિર્મળ તાજું દૂધ રોજ પીતા હોયએ, તે ગાયનાં જો દર્શન ન કરીએ, તો તે એક પ્રકારનું કમ-નસીબ ગણાય. આજે જગતપર અનેક પ્રકારની ચિત્ર વિચિત્ર રુચિને પોષતાં સાહિત્ય પ્રગટ થાય છે. ચોમાસામાં ફૂટી નીકળતા ખિલાડાની ટોપની માફક રોજ બરોજ કેટલાય ગ્રંથો પ્રગટ થાય છે, તે થોડું આયુષ્ય જીવી, ફરીથી ક્યાંય વિલીન થઇ જાય છે, તેનો પણ પત્તો હોતો નથી અને પછી તો તેનાં નામનિશાન પણ રહેતાં નથી; પણ કેટલા ગ્રંથો એવા હોય છે, કે વડના અંકુરની જેમ દિન પ્રતિદિન તેનો ફેલાવો થતો જાય છે અને તેની જડ એટલી દઢ હોય છે, કે મહાકાળની ગમે તેવી આંધી તેને ડગાવી શકતી નથી.

હજારો વર્ષનું પુરાણું સાહિત્ય ભારતને આંગણે આજે પણ પોતાની દિવ્ય પ્રભા ફેલાવે છે, અને તેનાં પ્રકાશનાં કિરણો ચોતરફ ફેલાઇ એશિયા, યુરોપ અને અમેરિકાના ખંડો સુધી પહોંચ્યાં છે, જ્યાં અનેક મતમતાંતરો, અનુયાયો અને નાના મોટા ધર્મોએ પોતાની જડ ઘાલી છે. આ પુરાણા સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ સૌથી પ્રથમ સ્થાન અપાય; તો તે બંસીધર કૃષ્ણની અંતરનાદ સમી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા છે. એનું અમૃતપાન આજે જગતનો એકે

એક માનવી કરી રહ્યો છે અને તેથી સંતોષ નહિ પામતાં વિશેષ અને વિશેષ મેળવવા તે પ્રયત્ન કરે છે. ગીતાનું અમૃતપાન કરવા સૌ કોઈ આતુર બને છે. ગીતાનું અમૃતપાન કરી દેશી વિદેશી આશ્ચર્યમુગ્ધ બને છે. તેના દિવ્ય સ્વાદનાં કંઠ ભરીને વખાણુ કરે છે. એવી ગીતા એ તો નિર્મળ, પવિત્ર, અમૃત સમાન, તાબું દૂધ છે. એને દોહનાર કૃષ્ણે તો હજારો વર્ષ પહેલાં તેને દોહીને જગતની આગળ મૂકી દીધું છે. તોપણ તેમાં નથી દુર્ગંધ આવી, કે નથી ખટાશ આવી અને તેથી જ તેવું ને તેવું તાબું દૂધ આજે પણ પીવાનું ભાગ્ય માનવીને સોંપડે છે.

એ ગીતાની જ કક્ષાએ ઉભું રહેનાર અને ગીતાથી પણ પુરાણું સાહિત્ય હોય; તો તે ઉપનિષદો છે. જેમાંથી આ ગીતા નામનું અમૃત નીકળ્યું, તે ગાયો આ ઉપનિષદો છે, જેને દોહી દોહીને નીતરતું અમૃત કાઢનાર શ્રીકૃષ્ણે ગીતાની ભેટ જગતને ધરી છે. આ ગાયોરૂપી ઉપનિષદોનાં દર્શન ન થાય તો તે પણ એક કમનસીબ ગણાય.

જે “સંસારને પરવારી બેઠો હોય, જે સંન્યાસી, ત્યાગી હોય અને જે ભૂત લગાવીને બેઠો હોય તેવા વૃદ્ધ પુરુષો જ ગીતા, ઉપનિષદ, વેદાંત, પુરાણો વગેરે ધર્મગ્રંથો વાંચે તે યોગ્ય છે. બાકી હંબુ જેની ઇંદ્રિયો સચેત છે, જેને સંસારનાં અનેક કામ કરવાનાં છે અને જેને ખાવાની પણ નવરાશ નથી, તેનાથી આ પુસ્તકો વાંચવાનો સમય ન કાઢી શકાય’ મોટા ભાગની આ માન્યતા છે, અને એ માન્યતાને લીધે આવા અમૃતપાનથી વંચિત

રહી, સંસારના દાવાનળમાં પડીને અનેક ચિંતાઓની બવાળાઓ તેમને બાળ્યા કરે છે. લખલૂટ ધનદોલત પોતાના ભોગો માટે વાપરતા હોવા છતાં તેમને શાંતિ હોતી નથી. તેઓ આત્મવિશ્વાસ ખોઈને બેઠા હોય છે. એક પ્રકારે તો તેઓનો આત્મા હણાયેલો હોય છે. સંસારમાં ભટકતા, ભૂલેલા અને દાહથી બળતા માનવીને, ગીતા અને ઉપનિષદ અમૃતનું પાન કરાવી શાંત કરે છે, તેમના આત્માને ભથ્થત કરે છે. તેમના હૃદયમાં ઉત્તિષ્ઠત્વનો નાદ ગજવે છે.

આ ઉપનિષદો વેદનો જ એક ભાગ છે. વેદરૂપી વૃક્ષનું ઉપનિષદો ઉત્તમ ફળ છે. વેદની સંકલના બોતાં તેમાંના વિચારો ધીરે ધીરે ખીલ્યા છે. જે વેદો અનેક દેવોને માનતા, પૂજતા અને તેમનો સત્કાર કરતા, તે જ વેદો ધીરે ધીરે દર્શન ભણી વળ્યા છે. અનેક દેવોમાં એક દેવ બિરાજતો તેમને નજરે પડ્યો. એક જ દેવનાં પૂજા સત્કાર કરવાથી અનેક દેવોનાં પૂજા સત્કાર થાય છે; એ રહસ્ય વેદોમાં ધીરે ધીરે પ્રગટ થયું છે. આ વેદોમાં સૌથી પ્રથમ ઋગ્વેદ ગણાય છે. તેમાં ઘો (આકાશ) અને વરુણની પ્રથમ પૂજા શરૂ થઈ. ઘો માતા અને વરુણ પિતા ગણાતા. એમની જ કૃપાબળે લોકો ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ થતા તેમ જ રોગ-ચિંતાથી મુક્ત થતા. એ આકાશના દેવો ગણાતા. એ પછી સૂર્યની ઉપાસના શરૂ થઈ. એ સૂર્ય સર્વ પદાર્થોનો પોષક પાલક પિતા ગણાયો. એ જ સૂર્ય ગુણોના ભેદને લીધે સૂર્ય, સવિતા, મિત્ર, વિષ્ણુ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન નામોથી ઓળખાયો. એ પછી વાયુ અને પર્યંન્યના સ્તુતિ પાઠો

વેદમાં પ્રગટ થવા લાગ્યા. વાયુ એ મુખ્ય દેવ ગણાયો અને ઈંદ્ર તેમજ રુદ્ર પર્જન્યના મુખ્ય દેવ ગણાયા. ઈંદ્રની કૃપાથી જ પર્જન્ય વરસતો, રુદ્રની કૃપાથી જ પર્જન્ય ગાજતો. ઈંદ્રની કૃપા થાય તો પૃથ્વી લીલીછમ થઇ જાય; પણ તેની અવકૃપાની સાથે જ, પૃથ્વી પર જળપ્રલય થાય. એ પછી અગ્નિને ઉપાસના કાળ આવ્યો. દેવો આકાશમાં વાસ કરતા, મનુષ્યો પૃથ્વી પર; એ બંનેના સંબંધને સાચવવાનો ભાર અગ્નિએ માથે ઉપાડી લીધો. અગ્નિ એ પુરોહિત ગણાયો. મનુષ્યો એના દ્વારા દેવોને સંતોષ આપતા અને દેવો એ જ દ્વારા મનુષ્યો પર કૃપા વરસાવતા. એ અગ્નિ ગૃહસ્થના ગૃહના અગ્નિહોમમાં બિરાજતો, અંતરિક્ષમાં વિજળીરૂપે વાસ કરતો અને આકાશમાં સૂર્યરૂપે પ્રકાશતો. એ રીતે અગ્નિએ ગૃહસ્થની મૈત્રી સાધી, વિજળી બની ઈંદ્ર અને રુદ્રનો મિત્ર બન્યો અને સૂર્યનો સાથીદાર થયો.

ઋગ્વેદમાં આ રીતે દેવોનાં વર્ણન આવે છે. તેમનાં કાર્યો, મહિમા અને ગુણોનું કીતન આવે છે. એમાંથી એક રહસ્ય તરી આવે છે; કે દરેક દેવ પોતાના ક્ષેત્રફળમાં શ્રેષ્ઠ હતો, એકનાં એક ઉત્તમ વિશેષણો. દરેક દેવની સ્તુતિ કરતાં વાપરી શકાતાં, તે છતાં તે દેવોનો પરસ્પર વ્યવહાર મૈત્રીભાવે હતો. ઈંદ્ર, અગ્નિ કે વરુણ સાથે યજમાનગૃહે જતો અને પોતાનો યજ્ઞભાગ સ્વીકારતો, મિત્ર અને વરુણ બંને સાથે જણાતા. દેવો અને યજ્ઞ કરતા ઋષિ-મુનિઓનો સંબંધ પણ મિત્રતા ભરેલો રહેતો. ઋષિમુનિઓ દેવોની સ્તુતિ કરતા, તેમનાં કાર્યો વખાણતા અને સમય

આવે તેમની ફરજો અદા કરવાનું તેઓ દબાણ પણ કરતા. મુનિઓનાં સ્તુતિ વચ્ચે નીડર અને ભયરહિત હતાં. તેમને દેવોનો ભય નહોતો, દેવોનો ત્રાસ પણ નહોતો. દેવો આ ઋષિમુનિઓનું રક્ષણ કરવા સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કરતા, કારણકે આ દેવોનો મુખ્ય ખોરાક જ યજ્ઞની આહુતિઓ હતી. તેઓ હવિષજ ગણાતા. જો મનુષ્યે યજ્ઞ કરવાના ંધ કરે; તો દેવો પોતાનાં શક્તિ અને સામર્થ્ય શુભાવી બેસતા અને તેથી જ તેઓ મનુષ્યને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરતા. જેવી રીતે દેવો યજ્ઞમાનના ગૃહે પધારતા, તેવી રીતે મનુષ્યે પણ આ દેવો સાથે આનંદ માણવા આકાશગમન કરતા. આ રીતે મનુષ્યે દેવોની સાથે સમાનતા સાધતા, એકબાવ મેળવતા. દેવોમાં પણ પરસ્પર એકબાવ હતો. સૂર્ય અને અગ્નિ બે જુદા જુદા દેવો ગણાતા પણ પછીથી સૂર્ય અગ્નિનું સ્વરૂપ ગણાવા લાગ્યો તેમ જ સૂર્ય આકાશનો દેવ હોવાથી દ્યૌ અને વરુણ સાથે પણ અગ્નિનો સંબંધ જોડાયો, તેવી જ રીતે અંતરિક્ષમાં વસતા ઈંદ્ર અને રુદ્ર સાથે અગ્નિનો એકબાવ સધાયો. આજ કારણને લીધે એકનાં એક વિશેષણો સવિતા, પ્રજાપતિ, વિશ્વકર્મા વગેરે અનેક દેવોની સાથે જોડી શકાતાં.

દર્શનની શરૂઆત આ રીતે ખૂબ જ આદિમાં થએલી છે, અને ઋષિમુનિઓના પ્રહ્લોધ (પ્રહ્લ સંબંધી વાર્તાલાપો) આદિકાળથી શરૂ થએલા. વેદમાં આવા પ્રહ્લોધ મળી આવે છે, દીર્ઘતમસ સૂક્ત ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળમાં ૧૬૪માં છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ દર્શનની ઝાંખી થાય છે. એમાં

સૂર્યનો મહિમા? ગાયો છે. એનો આરંભ આ રીતે છે:—

‘વિશ્વપતિ સૂર્યનાં હું દર્શન કરું છું, જે આદિકાળમાં ઉપકોશલ વિદ્યાના મંત્ર ભણી (વાદ) હવન કરે છે, જેનો એક ભાઇ અગ્નિ અને નાનો ભાઈ ચમકતી વિદ્યુત છે અને જેને સાત પુત્રો છે’ આ મંત્રમાં આકાશ, અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી પર વસતા સૂર્ય, વિદ્યુત અને અગ્નિનો ઐધુભાવ જણાવ્યો છે, અને સૂર્યનાં સાત કિરણોને પુત્રો તરીકે વર્ણવ્યા છે. ખીજો મંત્ર આ રીતે છે:— તે સૂર્યના રથને સાત ઘોડા) જોડેલા છે, તે રથને એક જ ચક્ર છે. તે ઘોડો એક જ છે, પણ તેનાં સાત નામ છે, તે ચક્રને ત્રણ ધરીઓ છે, જે કદી નાશ પામતી નથી, કદી ઢીલી પડતી નથી તેમજ આ રથના આધારે ત્રણે ભુવનો રહેલાં છે.

આ મંત્રમાં સૂર્યના રથનું વર્ણન છે, રથને સાત ઘોડા છે એ લોકપ્રસિદ્ધ છે. મંત્ર ઉચ્ચારે છે કે એક જ ઘોડાનાં સાત નામ છે. એટલે કે સૂર્યનાં કિરણો એક પ્રકારનાં હોવા છતાં; જુદા જુદા રંગનાં હોવાથી, તેનાં સાત નામ

(૧) अस्य वामस्य पलितस्य होता:

तस्य भ्राता मध्यमः अस्ति अश्ना:

तृतीयः भ्राता घृतपृष्ठः अस्य

अत्र अपश्यम् विरपति सप्तपुत्रम्

(૨) सप्त युजन्ति रथम् एकचक्रम्

एकः अश्वा वहति सप्तनामा

त्रिणाभि चक्रम् अजरम् अनर्घम्

यत्र इमा विश्वा भुवना अधि तस्थुः ॥

આપવામાં આવ્યાં છે. વિજ્ઞાન આ વસ્તુને પ્રમાણ સાથે સ્વીકારે છે. રથને એક ચક્ર છે. તે ચક્ર કાળનું રૂપક છે. સૂર્યના આધારે કાળની ગણના થાય છે, માટે કાળને ચક્ર તરીકે ગણ્યું છે અને તેની ત્રણ ધરીઓ એ ત્રણ કાળ:— ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન; જે ક્રમ સદાકાળથી ચાલ્યો આવ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ ચાલ્યા કરશે. આ કાળને આધારે જ લોકવ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. ખીજે ઠેકાણે પણ સૂર્યનું આ પ્રકારનું વર્ણન છે.^૧ સૂક્ત સૂર્યનું વર્ણન કરતાં આગળ વધે છે, અને તે દ્વારા આત્મદર્શન માટે પ્રશ્ન પૂછે છે કે:—તેને પ્રથમ પ્રગટ થતો કેાણે જોયો, જેને હાડમાંસ વગેરે નહિ હોવા છતાં જે હાડમાંસવાળા (દેહ)ને ધારણ કરે છે. શ્વાસ અને લોહીનાં ભ્રમણ પૃથ્વીમાંથી શરુ થયાં છે, તેવો આત્મા કયાં વસે છે? આ વિજ્ઞાનને જે જાણે છે, તેને પૂછવા કેાણુ જશે ?

આ મંત્રનો અર્થ જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ નથી. તેના અનેક અર્થો કરવામાં આવ્યા છે, પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અહીં આત્મવિષયક પ્રશ્ન પૂછાયો છે, જે શરીરને ધારણ કરે છે, જે વિશ્વ સાથે સંબંધ ધરાવે

(૧) જુઓ '૭ ખુંડીવાળું ચક્ર' મહાભારત સંબંધી વિચારો.

સં ૨૦ સાં ૧૦ કેાપાસ્ય

(૨) કઃ વદશ પ્રથમં જાયમાનમ્ ?

અસ્થંવંતં યત્ અનસ્થા વિભતિ

ભૂમ્યા અસુઃ અસુગ્ આત્મા કસ્વિત્ ?

કઃ વિદ્વાંસં ઉપગાત્ પ્રણુમ્ પતત્ ?

છે, જે પ્રગટ સ્વરૂપે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરી, તેને ધારણ કરે છે. અને તેને જ લગતો ખીજો પ્રશ્ન આ પ્રકારે છે:¹ આ આત્મા સંબંધી હું કંઈ જાણતો નથી એટલે જે મુનિવરો આ જાણે છે તેમને પૂછું છું કે તે એક કેાણ છે, જે અજ છે અને તે કેાણ છે કે જેણે આ છ પ્રકારનાં વિશ્વની સ્થાપના કરી છે? આ મંત્ર જોતાં અને તેમાં રહેલો અજ શબ્દ જોતાં આત્મસંબંધી જ પ્રશ્ન પૂછાયો છે; તે સ્પષ્ટ થાય છે, અને સૂર્ય એ આત્માનું સ્વરૂપ છે, જેને જાણવાની જિજ્ઞાસા રદ્ધા કરે છે, સૂર્યનું આ રીતે વર્ણન ચાલતાં આગળના મંત્રમાં સૂર્યને પક્ષીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. અને તેના રથના ચક્રનું વર્ણન કરીને વીસમા મંત્રમાં² સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે:—ખે પક્ષીઓ મિત્રભાવ ધારણ કરી એક વૃક્ષ પર બેઠેલાં છે. તેમાંનું એક વૃક્ષનાં સ્વાદિષ્ટ ફળ ચાખે છે જ્યારે ખીજું ખાધા વિના સાક્ષીભાવે જોઈ રહે છે.” આ મંત્ર કઠ, મુંડક અને શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં ઓછા-વત્તા ફેરફાર સાથે આવે છે, પણ ભાવાર્થમાં ફેર નથી.

(૧) અચિકિત્વમ્ ચિકિત્સુઃ ચિદ્ અગ્ર
કવિં પ્રચેમિ વિદ્મનિ ન વિદ્વાન્
વિ યાસ તસ્તંમ શલ હમા રજાંસિ
અજસ્ય રૂપે કિમ્ અપિ સ્વિદ્ એકમ્ ॥

(૨) દ્વા સુપર્ણા સયુજાઃ સસ્વાયા
સમાનં વૃક્ષમ્ પરિષ્વજાતે
તયોઃ અન્યઃ પિપ્પલાદઃ સ્વાદુ પતિ
અનન્નન્ અન્યઃ અમિચાકશીતિ ॥

આ મંત્રમાં અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું વર્ણન છે. સૂર્યનો મહિમા ગવાતાં આ આત્મા અને પરમાત્માનો વિચાર સૂક્તમાં કયાંથી સ્ફૂર્યો એ એક આશ્ચર્ય છે, તેથી લાગે છે કે સૂર્ય એ આત્માનું પ્રતીક છે; એવું જ્ઞાન આ વેદકાળના ઋષિમુનિઓને પણ થયું હશે. અને તેથી જ ઉપસંહારમાં સૂક્ત ભાષે છે કે:—

‘વિદ્વાનો તેને ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિ તરીકે વર્ણવે છે. તેજ દિવ્ય પાંખવાળો આકાશગામી ગરુડ છે. જે એક છે તેને જ કવિઓ અનેક રીતે વર્ણવે છે અને જણાવે છે કે ‘તેજ યમ છે, તેજ માતરિશ્વા છે’ સૂક્તનો આ રીતે સુંદર ઉપસંહાર થાય છે, જેમાં સર્વ દેવોનો એકમાં સમાવેશ થાય છે, જ્યાં એકત્વની ભાવના જાગૃત થાય છે, અને જ્યાં એ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે તે એક છે પણ તેનાં અનેક પ્રકારે વર્ણનો થાય છે ઉપનિષદોને જે એક વાદ અમીટ છે, તેનો ધ્વનિ આ રીતે વેદનાં આદિ સૂક્તોમાં પ્રથમથી જાગૃત થયો છે.

ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાં દર્શન સંબંધી સૂક્તો આવે છે, જેમાંનાં મુખ્ય ત્રણ:—નાસદીય સૂક્ત, હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત અને પુરુષ સૂક્ત છે. તેમાં નાસદીય સૂક્ત ઉત્તમ છે.

(૧) इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहुः

अथो दिव्यः ससुपर्णः गरुत्मान्

एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति

अग्निम् यमम् मातरिश्वानम् आहुः ॥

સૃષ્ટિનું અગમ્ય મૂળતત્ત્વ શું અને આ દૃશ્ય સંસાર કેવી રીતે પ્રગટ થયો, તે પ્રશ્નો વિષે આ સૂક્તમાં જે વિચારો બતાવ્યા છે, તેવા સ્વતંત્ર, ગંભીર અને તત્ત્વજ્ઞાનનું માર્મિક રહસ્ય પ્રગટ કરનારા વિચારો કોઈ પણ ધર્મના મૂળગ્રંથોમાં જોવામાં આવતા નથી. તેજ સૂક્ત તૈતિરીય બ્રાહ્મણમાં લીધેલું છે અને તેને જ આધારે મહાભારતમાં ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે વિશ્વની રચના થઈ તેનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. મનુસ્મૃતિનો એક શ્લોક આ સૂક્તનું જ સંપૂર્ણ રહસ્ય બતાવે છે^૨ આ નાસદીપ સૂક્તના સાત મંત્રો છે અને તે સાતેય મંત્રો આપવા અહીં અસ્થાને છે. શ્રી. દેશભક્ત બાળગંગાધર ટિળકે પોતાના કર્મયોગ શાસ્ત્રમાં અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં આ સૂક્ત સંપૂર્ણ અનુવાદ સહિત આપ્યું છે. શ્રી. ટિળક મહારાજ સૂક્તનો ટુંક ભાવાર્થ આપતાં જણાવે છે કે ‘મૂળ આરંભમાં જ્યારે સૃષ્ટિના પદાર્થો ન હતા તે પહેલાં જે કંઈ હતું તે સત્ હતું કે અસત, મૃત્યુ હતું કે અમર, આકાશ હતું કે પાણી, પ્રકાશ હતો કે અંધારું વગેરે અનેક પ્રશ્ન કરનારની સાથે વાદ ન કરતાં એકદમ આ સર્વની આગળ દોડી જઈને આ સૂક્તના ઋષિ એમ વિચાર કરે છે કે ‘સત્ અને અસત, મર્ત્ય અને અમર, અંધકાર અને પ્રકાશ, આવરણ કરનાર અને લેનાર, સુખ આપનાર અને અનુભવનાર વગેરે જોડાં એકત્રીજનો આધાર રાખે છે અને તે સૃષ્ટિ થયા પછીની ભાષા છે. માટે સૃષ્ટિ

(૨) આસીત્ત્વં તમોમૂતમ્ અપ્રજ્ઞાતમ્ અલક્ષણમ્ ।

અપ્રતર્ક્યમ્ અવિજ્ઞેયમ્ પ્રસુતમ્ ઇવ સર્વતઃ ॥

પહેલાં તેવું કંઈ હોઈ શકે નહિ, એટલે જે કંઈ હતું તે આ સર્વ પદાર્થોથી વિલક્ષણ (ન્યારું) હતું. તે એકલું જ આરંભમાં ચારે તરફ પોતાની અપરંપાર શક્તિથી સ્ફુરતું હતું. તે અનિર્વાચ્ય એકના એક બ્રહ્મના મનમાં આપોઆપ સૃષ્ટિ પ્રગટ કરવાની ઇચ્છા થઈ અને વસ્ત્રમાંના દોરા પ્રમાણે, સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે, તેની જ શાખાઓ લંબાતી ચારે દિશામાં નીચે ઉપર પથરાતી ચાલી અને વિસ્તારરૂપ આકાશ-પૃથ્વીની ભવ્ય ઇમારત રચાઈ.

આ સૂક્તના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાષાઓમાં અનેક અનુવાદો થયા છે અને તે વાંચી તત્વજ્ઞાનીઓ મુગ્ધ બન્યા છે. જે કે આ સૂક્તના અસ્પષ્ટ વિચારો અને પૂર્વાપર સંબંધનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, તે છતાં આજની વૃત્તિએ અંકાતા કાળની મર્યાદા પર રહેલા ઋષિમુનિઓની કાન્ત દર્શનની તો સ્તુતિ જ કરી શકાય.

હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત પણ તત્વનો વિચાર કરે છે. તેણે સૃષ્ટિ સંબંધી વિચાર નથી કર્યો પણ દેવ સંબંધી વિચાર કર્યો છે. આ ઋષિમુનિઓના મનમાં વિચાર બાગ્યો કે એવો કેાણુ સમર્થ સર્વ શક્તિમાન હશે, જે ઈંદ્ર, વરુણ વગેરે દેવોને પણ પોતાને આધીન રાખી શકે ? એવો કયો પ્રભાવશાળી દેવ છે, જે વિશ્વના અનેક તત્વો પર પોતાનું સામ્રાજ્ય વર્તાવે છે ? જ્યારે આ સૃષ્ટિ પ્રલયકાળના અગાધ જળમાં ડૂબીને વિનાશ પામી હતી; ત્યારે કેાણુ પ્રથમ સૃષ્ટિનો આરંભ કર્યો ? આકાશને પ્રકાશ શક્તિ, પૃથ્વીને સહન-શક્તિ, વાયુને વિશ્રવંચાપિની શક્તિ વગેરેને આપનાર કયો

દેવ હશે ? આ પ્રકારના પ્રશ્નો તે સૂક્તના નવ મંત્રોમાં પૂછાયેલા છે અને તે સર્વમાં મૂળ પ્રશ્ન એક જ છે કે ‘ક્લ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ? એવો કયો એક દેવ છે, જેને અમે અલિ પૂજા વગેરેથી સત્કારીએ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ તે દશમ મંત્ર જેમાં જણાવ્યું છે કે હે પ્રજાપતિ ! તમે જ સમ્રાટ છો અને તમારી સમાન લોકમાં કોઈ નથી. અમારી મન-કામના પુરી કરો. અમે સર્વ સંપત્તિઓના અધિકારી બનીએ. આ રીતે સૂક્તની એક ભાવના રજુ થાય છે. ઈંદ્ર, વરુણ, યમ વગેરે દેવોના પૂજાસત્કારના પ્રપંચમાં નહિ પડતાં; એવા એક જ દેવનું પૂજન થાય, જે સર્વ દેવોને અને વિશ્વના તત્વોને પોતાના અધિકારમાં રાખી શકતો હોય, તે દેવની શોધમાં ઋષિમુનિઓએ પોતાની શ્રીર્ધદષ્ટિ પ્રેરી અને તેમને એક તત્વ લાધ્યું.

આ બંને સૂક્તો કરતાં પુરુષ સુક્તની^૧ રચના બુદ્ધા પ્રકારની છે. ‘સૃષ્ટિના આરંભમાં એક વિરાટ પુરુષ પ્રગટ થયા, જેને હજાર મસ્તક, હજાર નેત્ર અને હજાર પગ હતા, તે પ્રગટ થઈ પૃથ્વીમાં સર્વત્ર ભરપૂર થયા અને તે પૃથ્વીથી દશ આંગળ ઉંચે ઉભા રહ્યા ‘આ સૃષ્ટિ પર જે કંઈ થયું છે અને થવાનું છે તે સર્વ આ પુરુષ પોતે જ છે, અન્નથી જેનું પોષણ થાય છે, તે સર્વ પદાર્થો આ પુરુષ જ છે, જે સ્વયં અમર સ્વરૂપે છે.^૨ એનો એક મહિમા એ છે કે તે સર્વથી મોટો છે, તેના એક ચોથા ભાગમાંથી જ

(૧) અહીં પુરુષ સૂક્તના ચોડા મંત્રોના કેવળ અર્થ આપ્યા છે, તેનું યૂગ અષ્ટાધ્યાયી રુદ્રીના બીજા અધ્યાયમાં છે.

સર્વ પદ્મથી પ્રગટ થયા છે અને તેના ત્રણ અમર ભાગ તો સ્વર્ગમાં છે.^૩ તે પુરુષ પોતાના ત્રણ પગથી ઉંચે ગયો અને તેનો ચોથો પગ નીચે રહ્યો તે સર્વ દિશાઓમાં ફેલાયો અને તે જડ ચેતનમાં વ્યાપક બન્યો.^૪ તેમાંથી વિરાટની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેજ વિરાટમાંથી ફરીથી પુરુષ પ્રગટ થયો, અને પ્રગટ થતાંની સાથે પૃથ્વીની આજુબાજુ નીચે ઉપર બધે તે ફેલાઈ ગયો.^૫ એ વિરાટપુરુષનું સુખ, બ્રાહ્મણ, બે હાથ ક્ષત્રિયો, બે સાથળ વૈશ્ય અને બે પગ તે શુદ્ર એમ ચાર વર્ણ પ્રગટ થઈ^{૧૧} એના મનથી ચંદ્રમા, ચક્ષુથી સૂર્ય, કાનથી વાયુ અને પ્રાણ તેમજ સુખથી અગ્નિ પ્રગટ થયા.^{૧૨} તેની નાભિથી અંતરિક્ષ, તેના મસ્તકથી આકાશ, પગથી ભૂમિ, અને કાનથી દિશાઓ એમ સર્વ લોકો પ્રગટ થયા.^{૧૩} દેવોએ યજ્ઞસ્વરૂપ આ વિરાટનું પૂજન યજ્ઞદ્વારા કર્યું; તેજ યજ્ઞો ધર્મના સ્વરૂપો ગણાયાં, પૂર્વે જે દેવો હતા, તેમણે આ વિરાટનો મહિમા જાણ્યો.^{૧૬}

આ સૂક્તમાં જે વિરાટ પુરુષનું વર્ણન છે, તેજ વર્ણન ગીતાના વિશ્વરૂપ દર્શનમાં આવે છે. વિરાટ પુરુષ વિના આ જગતમાં બીજું કંઈ નથી; એ આ સૂક્ત સિદ્ધ કરે છે. સર્વ દેવો, મહાભૂતો, બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણો વગેરે જે કંઈ સંસારમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, તે સર્વનું આદિકારણ આ વિરાટ પુરુષ છે તે વિરાટ પુરુષ દેવોનો પણ દેવ છે અને ઇંદ્ર આદિ દેવો પણ તેની સ્તુતિ કરે છે. એનો મહિમા અજબ છે. આ સમસ્ત સંસાર એ વિરાટનું ફક્ત એક ચોથું અંગ જ છે. તેનાં ત્રણ અંગ તો દષ્ટિની સીમાથી પણ પર છે.

નાસદીય સૂક્ત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરે છે અને હિરણ્યગર્ભ દેવોની શ્રેષ્ઠતાનો વિચાર કરે છે, જ્યારે આ સૂક્તમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તેમજ દેવોની શ્રેષ્ઠતા એ બંનેનો નિર્દેશ છે અને તેથી જ આ સૂક્ત પહેલાંના બંને સૂક્તોનું અનુસંધાન છે. આ સૂક્ત ઋગ્વેદના દશમ મંડળમાં છે, યજુર્વેદના (૧૪૧) એકસોને એકતાલીસમા અધ્યાયમાં છે, તેજ સામવેદ અને અથર્વવેદમાં છે. આ સૂક્ત વેદમાં પાછળથી મુકવામાં આવ્યું હોય એમ કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની માન્યતા છે, પણ પ્રસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ આ સૂક્ત પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

ઉપર વર્ણવેલાં ચારે સૂક્તોને નજર સમક્ષ રાખતાં વેદના વિચારોનો વિકાસ ક્રમ ખ્યાલમાં આવશે. સૂર્ય સૂક્ત જોતાં દેવોની વિવિધતા હોવા છતાં, તે દેવો પરસ્પર એક જ છે, તેમનાં નામ રૂપ જ જુદાં જુદાં છે એ વિચાર રજુ થાય છે. નાસદીય સૂક્ત તો શુદ્ધ દર્શનનો જ વિચાર રજુ કરે છે. તે સર્વ સાપેક્ષ પદાર્થોથી પર જઈ એક પરમ તત્વને જ રજુ કરે છે, પણ તે પરમતત્વ કોણ છે, તે વિચાર નાસદીય સૂક્ત પોતે રજુ કરતું નથી. હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત તે વિચાર રજુ કરે છે. તે જણાવે છે કે ‘સૃષ્ટિના આરંભમાં હિરણ્યગર્ભ પ્રગટ થયા અને તે પછી સૃષ્ટિનો આરંભ થયો. એ હિરણ્યગર્ભ જ પ્રજાપતિ છે એટલે પ્રજાપતિની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રથમ માની છે, પણ તે પ્રજાપતિને એક જુદા દેવ માનવા, કે જે ઇંદ્ર, વરુણ વગેરેથી શ્રેષ્ઠ છે કે તેમને સર્વમાં એક સ્વરૂપે રહેલા માનવા, તે વિચારનો

સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવતો નથી; એટલે તેનો ખ્યાલ પુરુષ સૂક્ત રજુ કરે છે. તે વિરાટ પુરુષમાંથી સમગ્ર સૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ. બ્રાહ્મણ વગેરે ચાર વર્ણો, ઇંદ્ર વગેરે દેવો, યજ્ઞ વગેરે ક્રિયાઓ અને વેદ આદિ શાસ્ત્રો તેજ વિરાટ પુરુષમાંથી પ્રગટ થયાં, અને તે સર્વને પ્રગટ કરી, આ વિરાટ પુરુષ તે સર્વની અંદર એતપ્રેત ભરપૂર રહ્યા, આજ ભાવ ઇશાવાસ્યોપનિષદમાં ખતાવવામાં આવ્યો છે.

ઉપનિષદને સમજવા ઉપર કહેલાં વેદનાં સૂક્તો બ્રહ્મવાં આવશ્યક છે. ઉપનિષદ સ્વતંત્ર વિચાર પર રચાયાં નથી, પણ વિકાસક્રમને અનુસારે થએલા પુખ્ત વિચારોનું તે પરિણામ છે, વેદ અને ઉપનિષદોનો આ રીતે દાર્શનિક વિચારો સાથે સંબંધ છે, પરંતુ વેદ પછીનું અને ઉપનિષદ પહેલાંનું સાહિત્ય:-બ્રાહ્મણ ગ્રંથો આ બંને વચ્ચેનો સંબંધ તોડી નાખે છે. વેદના મંત્રોની વ્યવસ્થા માટે આ ગ્રંથોની રચના છે. યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરવી એ આ ગ્રંથોનો પ્રાણ છે. યજુર્વેદથી આરંભી બ્રાહ્મણ ગ્રંથો સુધીમાં એક જ વિચાર પ્રબળ બનતો ગયો છે અને તે એ કે ‘યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરી સ્વર્ગ આદિ ફળો મેળવવાં એ મનુષ્ય માત્રનું ધ્યેય છે.’ યજ્ઞનો મહિમા ગાવા એમાં ગાથાઓ, આખ્યાનો અને પ્રવચનો યોજવામાં આવ્યાં છે. તત્ત્વદર્શનના વિચારો રજુ કરતાં બ્રહ્મોદય સૂક્તો ગૌણ સ્થાને ગણાતાં. કેાઈ દેવનો મહિમા ગાવા આ સૂક્તોનો ઉપયોગ થતો અને આત્મા પોતે પણ એક દેવ ગણાતો, તેથી વિશેષ તેને સ્થાન નહોતું. યજ્ઞના પ્રભાવે અને સોમવહ્નીનું પાન કરી, ઇંદ્ર

બગેરે દેવો દાનવો અને અસુરો પર વિજય મેળવતા, યજ્ઞયાગાદિનું રક્ષણ કરતા અને મનુષ્યોની અભીષ્ટ કામનાઓ પુરી કરતા, આ રીતે બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના પ્રચારથી કર્મ-કાંડનો સૂર વેદમાં પુંકાયો, અને દાર્શનિક વિચારોનો અંત આવતો જણાયો.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથના આ વિચારોએ માનવ જીવન પર સખત છાપ પાડી, જેને દૂર કરી શકાય તેમ નહોતી એટલે વચલો માર્ગ કાઢવા ઋષિમુનિઓએ સાહિત્ય યોજ્યું. એ બ્રાહ્મણગ્રંથો પછીનું સાહિત્ય તે અરણ્યકઃ જે બ્રાહ્મણની જ એક પુરવણી છે, જેમાં પણ યજ્ઞયાગનો મહિમા અને ગાથાઓ યોજવામાં આવી છે. પણ તેમાં વિચારોની ઉદારતા સેવવામાં આવી છે, આ આરણ્યકો અરણ્યમાં રચાએલાં છે અને તે વાનપ્રસ્થમાં વાસ કરતા ઋષિમુનિઓની અનુકૂળતા સાધવાનાં સાધન બનેલાં છે. યજ્ઞયાગ કરવાને ધ્યાન અને તપની આવશ્યકતા યોજવામાં આવી છે. અશ્વમેધ જેવા યજ્ઞો થોડાં જ સાધનોમાં થઈ શકે, તે માર્ગ અહીં બતાવ્યો છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ આ આરણ્યકનો જ ભાગ છે, તેમાં વાસવદત્યને જનક પૂછે છે કે ‘ધારો કે તમારે અગ્નિહોમ કરવો હોય, પણ તમારી પાસે ધન ન હોય તો તમે શું કરશો ?

વાસવદત્ય જણાવે છે કે ‘વૃક્ષનાં ફળથી અથવા નાના નાના છોડવાથી તે ક્રિયા પુરી કરવી.’

‘ભાગ્યવશાત તે પણ ન મળે તો ?’

‘તો’ જળથી’

‘અને ધારો કે જળ પશુ ન હોય તો ?’

‘તો શ્રદ્ધાથી ધ્યાનથી’

યજ્ઞયાગની ક્રિયામાંથી આ રીતે શ્રદ્ધા અને ધ્યાન પ્રગટ થાય છે, તે શ્રદ્ધામાંથી અને આ રીતે સ્થૂળતામાંથી સૂક્ષ્મ તરફ જવાનો માર્ગ અહીં રજુ થાય છે. અને તે રીતે જ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાવી; જે જ્ઞાન દર્શનના વિકાસનું આદ્ય પગથિયું છે.

વેદ, પ્રાક્ષણ અને આરણ્યક પછીનું સાહિત્ય તે ઉપનિષદો. આ ઉપનિષદોમાં પહેલાંના સાહિત્યની સંપૂર્ણ છાપ છે. વેદકાળના દેવો તેમાં પણ સંપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. ઇશ તો વેદનો જ ભાગ છે. કે ન ઉપનિષદમાં ઇંદ્ર, અગ્નિ અને વરુણનું આખ્યાન યોજાયું છે, કઠમાં યમ પ્રધાનપદ ભોગવે છે, અને પ્રથમ અધ્યાયમાં અગ્નિનું વર્ણન આવે છે. મુંડકમાં કર્મ અને અગ્નિહોત્રનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તૈત્તિરીયમાં વરુણનો સંવાદ તેમજ છાંદોગ્ય અને બૃહદારણ્યકમાં અનેક ગાથાઓ વેદના સાહિત્ય પર જ રચાએલી છે. સારાંશમાં જેણે વેદ, પ્રાક્ષણ અને આરણ્યકનાં સાહિત્ય જાણ્યાં નથી, તે ઉપનિષદોના તત્વને સમજી શકે તેમ નથી.

ઉપર કહેલાં ચારે સાહિત્યનું એક જ નામ છે, શ્રુતિ; જે સાહિત્ય કોઈ એક લેખકે ગુંથ્યું નથી, પણ અનેક ઋષિમુનિઓને જે સત્યનાં દર્શન થયાં; જે સનાતન સત્યોનો નાદ તેમના હૃદયમાં સ્ફૂર્યો, તે સત્યો ઉતારવાનો તેમણે આ સાહિત્યો દ્વારા પ્રયત્ન યોજ્યો છે, એટલે કેટલાંક વર્ણનો અધૂરાં પણ લાગે, સંબંધ વિનાના સંવાદો પણ આવે અને ઘણે ઠેકાણે પુરવણીની જરૂર પણ પડે, તેથી તેમાં ઉણપ છે

એમ કહી શકાય નહિ. આ વર્ણનો અને સંવાદો અધૂરા હોય છે, તેનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે 'વેદોની રક્ષા ગુરુ શિષ્યની પરંપરાથી આજ સુધી થતી આવે છે, તે વખતે મુદ્રણ નહોતાં તેમ જ લેખનકાર્ય પણ જવલ્લે થતું, ગુરુ મૂળ મંત્રો શિષ્યોને યાદ કરાવતા અને તેનું વિવેચન પોતે સ્વતંત્ર કરતા, તે જ શિષ્યો જ્યારે ગુરુ બનતા ત્યારે પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે તે મંત્રોનું વિવેચન કરતા; એટલે વેદમાં કેવળ પદભાગનું રક્ષણ થયું છે, ગદ્યભાગનું નહિ. આ ગુરુ શિષ્યની પરંપરા છેક મહાભારતના કાળ સુધી ચાલુ રહી છે. જે સાહિત્ય શ્રુતિ ગણાય છે, તેનું જ બીજું નામ વેદ, જે વેદમાં ઉપર કહેલા સંહિતાના મંત્રો, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે. ઉપર જે વેદને જીવંત સાહિત્ય ગણ્યું છે, તે એક સમજણ પુરતું છે, એટલે સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદો એ ચારેય જ્યારે એક થાય, ત્યારે જ તેને વેદ નામ આપી શકાય, અને તેને જ શ્રુતિ પણ કહી શકાય.

આ વેદની રચના માટે બે મત છે: એક પ્રાચીન મત માને છે કે વેદની રચના કોઈ માનવીથી થઈ નથી, કોઈ એક માનવી અથવા માનવોનો સમુદાય તેને રચવાને શક્તિમાન છે નહિ. કુદરતના અવાજની જેમ, તે સત્યોનાં દર્શન થયાં, તે ઋષિમુનિઓએ ઝીલી લીધાં અને તેમણે તે સર્વનો સંગ્રહ કર્યો, સંહિતાઓ આ રીતે રચાઈ. તે વિષે જે અનેક વાર્તાલાપો યોજાયા અને ચર્ચાઓ થઈ તેનો પણ સંગ્રહ થયો, એટલે તે સર્વને કાળની સાથે સંબંધ નથી.

સૃષ્ટિના આરંભમાં જ્યારે માનવોની ઉત્પત્તિ થઈ; ત્યારે તેમનું રક્ષણ કરવા બ્રહ્માએ તેમને વેદો આપ્યા અને જણાવ્યું કે “આ વેદોનું રક્ષણ કરજો, તેથી તમારો ઉદ્ધાર થશે.” ત્યારથી આ વેદો જેવા ને તેવા આ સંસારમાં વાસ કરે છે. અને તેથી તે અપૌરુષેય:પુરુષે જેની રચના કરી નથી તેવા ગણાય છે. વેદના મંત્રો સાથે જે જુદા જુદા ઋષિઓનાં નામ આપવામાં આવે છે, તેમને દ્રષ્ટા જોનારા કહેવામાં આવે છે. તે તે મંત્રોના કર્તા નહિ.

ઇતિહાસના જાણકારને આ મત રુચે નહિ, તેણે તો કાળની મર્યાદા દોરવી રહિ. અને તેથી વેદનો કાળ જાણવા અનેક પ્રયત્નો થયા છે. સાયણાચાર્ય જેવા પ્રાચીન ભાષ્યકારે પણ વેદનો કાળ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રાચીન નૈયાયિકોએ તેને પુરુષની રચના જણાવી છે અને યુદ્ધના અનુયાયીઓ, વેદોને અપૂર્વ માનતા હોવા છતાં ઋષિમુનિઓના હસ્તક્ષેપને તેઓ વખોડે છે, તે સમયે ઇતિહાસ જાણવાની ભૂખ ઓછી હશે. લોકો તત્વ જાણવા જ મથતા હોવા જોઈએ. અને જો નવનીત મળતું હોય તો દ્વિધિમંથન ન કરવું તેવો તેમનો ભાવ હશે, પણ આજે તેમ નથી. ઇતિહાસની કસોટી પર ચઢાવ્યા સિવાય કોઈ હકિકતને સત્ય માની શકાય નહિ.

આજના ઇતિહાસ જાણનારાઓએ એક પદ્ધતિ અપ-ત્યાર કરી છે. પ્રાચીન સાહિત્ય જાણવાને તેમણે એક ચાવી અજમાવી છે. જ્યાં સુધીનો ઇતિહાસ આપણી સંપૂર્ણ જાણમાં હોય; ત્યાંથી કાળની ભૂમિકા ખનાવવી. મળી આવતાં અનેક

પ્રમાણો અજમાવી તર્કની કસોટીએ પ્રાચીનકાળ સિદ્ધ કરવો. વેદના સાહિત્યને જાણવા આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે.

મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૩માં થયો, એમ ઇતિહાસકારો ભાષે છે, ગૌતમબુદ્ધના જન્મ પહેલાં સાંખ્ય, ન્યાય, મીમાંસા વગેરે છ દર્શન લોકમાં જાણીતાં હતાં, એ ગૌતમબુદ્ધના કાળને વાંચતાં ખ્યાલ આવે છે, બુદ્ધનું દર્શન અનેક રીતે સાંખ્યદર્શનને અનુસરે છે અને તેના જ વિચારોને રજુ કરે છે. આ છ દર્શનો આજે પણ છે અને તેની ગણના વિશ્વવ્યાપી સાહિત્યમાં છે. તે દર્શનોનો મુખ્ય પાયો વેદ છે. વેદના જ વિચારોનો તેમાં અનેક રીતે વિકાસ થયો છે. એટલે વેદ બુદ્ધથી ઘણા જ પ્રાચીન હોય તે માની શકાય છે,

વ્યાકરણાચાર્ય પાણિની ઈ. સ. પૂર્વે ૮ માં સૈકામાં થયા એમ ડૉ. ૨૧૦ ગો. ભાંડારકર કહે છે. રામાયણની રચના પાણિની પહેલાં ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦ થી ૧૦૦૦માં થઈ, એમ ઇતિહાસના અભ્યાસીઓનું કહેવું છે. અને તેઓ જણાવે છે કે મહાભારત, રામાયણ પહેલાં ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ થી ૧૨૦૦ માં રચાયું. ઉપનિષદોની ભાષા, વ્યાકરણ અને છંદરચના જણાવે છે; કે પાણિનીનું વ્યાકરણ, રામાયણ અને મહાભારતની પહેલાંનાં તે રચનાં હોય. શ્રી. ચિતામણિ વૈદ્ય જણાવે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૩૧૦૨ માં કૃષ્ણ પાંડવનું યુદ્ધ ખેલાયું, ત્યારે કૃષ્ણની વય ૮૩ વર્ષની હતી, અને ભીષ્મપિતામહની વય ૧૩૫ વર્ષની હતી, જે બંને વેદના પ્રખર અભ્યાસીઓ હતા અને એતો

સર્વમાન્ય છે કે ગીતા એ ઉપનિષદોનું જ દોહન છે, એટલે ઉપનિષદો ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ પહેલાંનાં સિદ્ધ થાય છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કાળની ગણનાનો અભ્યાસ કરી, ઋગ્વેદનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીનો માખ્યો છે અને તેમણે કાળનો વિભાગ કરી, ઉપનિષદકાળને આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષનો માખ્યો છે, તે કાળ સાથે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન જેકોબી અને શ્રી. ટિળક સહમત થતા નથી. આ બંને વિદ્વાનોએ એકબીજાના વિચારોને બાણ્યા વિના એક જ સમયે વેદનો કાળ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. જેકોબીએ વેદનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં માખ્યો છે અને શ્રી. ટિળક તેને બેચી જઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ વર્ષથી પૂર્વે વેદની મર્યાદા આંકે છે.

શ્રી; શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિતે “ભારતીય જ્યોતિઃ-શાસ્ત્રના ઇતિહાસ” લખી તેમાં જણાવ્યું છે કે “મંત્રી ઉપનિષદ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૮૦ થી ૧૬૮૦ દરમિયાન ગમે તે કાળે થયું હશે એમ ગણિતથી સાબિત થાય છે.” આ ઉપનિષદની રચના મુખ્ય ઉપનિષદો પછીની થએલી છે, કારણકે તે ઉપનિષદમાં લીધેલા ઉતારાઓ છાંદોગ્ય વગેરે ઉપનિષદોમાં મળી આવે છે. એટલે તે ઉપનિષદોનો કાળ આના કરતાં વધારે પ્રાચીન છે તે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી.

શ્રી. દેશબક્ત ટિળકે આ વિષયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી, જણાવ્યું છે કે ‘ઋગ્વેદ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦, આદ્યજ્ઞ અથો ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ અને ઉપનિષદો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૦૦ વર્ષનાં પ્રાચીન હોય તેમ લાગે છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૮માં ઓક્સફર્ડ યુનીવર્સિટીમાં પૌર્વાત્ય વિદ્યાન પરિષદ મળી હતી, તેમાં ડૉ. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે જણાવ્યું હતું કે 'ઇશાવાસ્થોપનિષદની રચના ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ થી પણ પૂર્વેની છે. આ ઉપનિષદ સંહિતાનો ભાગ છે. એટલે તે સર્વ ઉપનિષદોથી પ્રાચીન છે. આ ઉપનિષદ યજુર્વેદ સંહિતાનું છે. અને તેથી સિદ્ધ થાય છે કે બીજાં ઉપનિષદોશ્રી. કૃષ્ણની પૂર્વે હોવાથી તેમનો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦ થી ૩૨૦૦ સુધીનો ઠરે છે.

બીજા કોઈ પણ દેશના સાહિત્યના કાળની ગણનામાં આવો મોટો મતભેદ પડ્યો નથી. તર્કવિતર્ક અને અનુમાનો પર દરેકનો પાયો હોવાથી, કોનો મત સંપુર્ણ સત્ય છે, તે પણ કહી શકાતું નથી; એટલે જ્યાં તર્કવિતર્ક ન જઈ શકે ત્યાં શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસ મુકે જ છૂટકો રહ્યો અને તેથી તેની રચના, કાળની મર્યાદાથી આંકી શકાતી નથી એટલું સહેજ સમજી શકાય છે.

જ્યારે અન્ય દેશો અને ખંડો પ્રાથમિક અવસ્થામાં હતા, સંસ્કૃતિ અને સમાજ રચનાનું જ્યારે કોઈ ઠેકાણે નામ નિશાન પણ નહોતું. અને જ્યારે ન્યાય, નીતિ અને નિયમોની મર્યાદાઓ નહિ હોવાથી, માનવ જીવન પણ જીવન જીવતું હતું, ત્યારે આર્યાવર્તમાં વેદનું સાહિત્ય પ્રગટ થયું, વિકસ્યું અને તેની અનેક શાખાઓ થઈ, એ વાતનું ગૌરવ હરકોઈ પૂર્વ કે પશ્ચિમનો વિદ્વાન લે છે. સાહિત્યની સાથે દેશનો કે ધર્મનો ગાઢ સંબંધ નથી, એટલે એ ગૌરવ જગતભરના વિદ્વાનો સમ ભાગે વહેંચી લે છે, એમાં કંઈ વિરમય જેવું પણ નથી.

ઉપર જે સમયની ચર્ચા થઈ, તે ઉપનિષદ પુરતી છે અને તેવાં પ્રાચીન ઉપનિષદો બહુ જ થોડાં છે. તેમાં પણ મુખ્ય અગિઆર^૧ ઉપનિષદ છે. તેમાં રહેલ વિષયો અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવા અહીં વિચાર હતો, પરંતુ સંજોગોને અનુસરી તે કામ હાલ મુલતવી રાખી, ભવિષ્ય-કાળને સોંપ્યું છે.

આ અગિઆર ઉપનિષદ પૈકીનું એક કઠ ઉપનિષદ છે, તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તે સંપૂર્ણ ઉપયોગી છે, પણ સંવાદની દૃષ્ટિએ તેનો પ્રથમ ખંડ જ ભવ્ય હોવાથી; છેલ્લો ભાગ છોડી આખો સંવાદ અહીં રજુ કર્યો છે.

નચિકેતાના આખ્યાન દ્વારા સમસ્ત જગતને મૃત્યુનો સંદેશ પહોંચાડવાનો તેમાં પ્રયત્ન થયો છે. ચમરાજ તરફથી નચિકેતાને જે ત્રણ વરદાન મળે છે, તે પણ એક સુંદર રહસ્ય રજુ કરે છે. નચિકેતા પ્રથમ વરદાન માગી, પિતાનો સંતોષ મેળવે છે, નચિકેતા તે રીતે આ લોકની શાંતિ મેળવી લે છે. જે લોકમાં આપણો વાસ છે, તે લોકથી જો આપણને શાંતિ ન મળે, તો સર્વ પુરુષાર્થો નકામા જાય. આ લોકની શાંતિ વિના, પરલોકના પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ જાય અને તેથી જ નચિકેતા પ્રથમ વરદાન માગી, આ લોકની શાંતિ મેળવે છે. શ્રુતિ પણ અ. શા. આપે છે કે માતૃમાન્, પિતૃમાન્, આચાર્યવાન્ પુરુષઃ જેદ્ માતા, પિતા અને આચાર્યની સંમતિ મેળવીએ, તો જ જ્ઞાનનો માર્ગ સરળ બને છે.

(૧) ઈશ. કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડુક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક અને શ્વેતાશ્વતર.

નચિકેતા બીજા વરદાન દ્વારા પરલોકનું જ્ઞાન મેળવે છે. વેદની એક માન્યતા અહીં રજુ થાય છે. વેદ સ્વર્ગને જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ લોક અને પરમ પુરુષાર્થ માને છે. યજ્ઞો કરવાથી એક અદૃષ્ટ ફળ પ્રગટ થાય છે અને તેવાં અનેક અદૃષ્ટો ભોગાં થાય; એટલે મનુષ્ય સ્વર્ગ લોકમાં જાય છે, જે સ્વર્ગ જરા અને મરણથી રહિત છે. આ સ્વર્ગ અને યજ્ઞો બંનેનો સંબંધ જોડનાર અગ્નિ છે, માટે તે અગ્નિ પણ સ્વર્ગનો ગણાય છે, આ અગ્નિની ઉપાસના કરવી તે જ રાજ-કર્મ છે. વેદની આ માન્યતા કઠ ઉપનિષદ રજુ કરે છે, પરંતુ તે માન્યતાને આ ઉપનિષદ વિશાળ બનાવે છે. જે અગ્નિ સ્વર્ગનો છે, તે જ અગ્નિ વિદ્વાનોના હૃદયરૂપી ગુફામાં રહેલો છે. હૃદય ગુફામાં વાસ કરનાર અગ્નિ તે ઠેાણુ, એ એક પ્રશ્ન થાય છે, પણ તેનો ઉત્તર તરત જ મળી આવે છે કે; જે અંતરાત્મા, અંતરજ્યોતિ હૃદયમાં વાસ કરે છે તેને જ અગ્નિ કહેવામાં આવ્યો છે. તે અગ્નિ પરમાત્માનું પ્રતીક છે, તેની ઉપાસના કરવાથી અભયપદ મળે છે, જે સ્વર્ગ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે. આ રીતે નચિકેતાનું બીજું વરદાન, તે ત્રીજા વરદાનની પુરવણી જ છે, જેમાં સાક્ષાત આત્મજ્ઞાન માટે પૂછવામાં આવ્યું છે. પુણ્ય લોક તો પુણ્ય ઓછાં થવાથી નાશ પણ પામે, જ્યારે આ અભય ધામમાં નાશ જેવું કંઈ છે જ નહિ.

નચિકેતા પહેલું અને બીજું વરદાન મેળવી, આ લોક અને પરલોકનું ભાથું ભરી લે છે. મનુષ્યની ક્રમે ક્રમે જો ઉન્નતિ થઈ હોય, તો તેનું પતન થતું નથી, જેની ઉન્નતિ

અકસ્માત થએલી છે, તેનું અકસ્માત પતન પણ સંભવે છે. આત્મજ્ઞાન થવું એ મનુષ્યની સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉન્નતિ છે, તે ઉન્નતિના શિખર પર ચઢનારા વિરલ હોય છે, તેનાં દર્શન પણ વિરલને જ થાય છે. આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જ નચિકેતાએ ત્રીણું વરદાન માગ્યું છે. નચિકેતા તે જ્ઞાનનો અધિકારી છે કે નહિ, તેની ચમરાજ પરીક્ષા કરે છે. બહારના વિષયોમાં લોલુપ રહેનારને આત્મજ્ઞાન થતું નથી, ચરલોકની જેને લાલચ છે, તેને પણ આત્મજ્ઞાન દુર્લભ છે. જેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસને સ્થાન નથી, જે તર્ક વિતર્કથી પોતાની બુદ્ધિને સંશયમાં મુકી દે છે અને જે વિચારનો સંપૂર્ણ પ્રમાદી છે, મૂઠ છે, તેને કદિ પણ આત્મજ્ઞાન થતું નથી, તે ઉપરાંત નીતિ ધર્મના નિયમોને અનુસરી, જેનું જીવન સ્વચ્છ જળના જેવું નિર્મળ છે, જેનામાં નૈતિક હિંમત રહેલી છે, અને જેના ચિત્તના વિચારો શાંત થએલા છે, તે જ આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે, આત્મજ્ઞાન મેળવવા શિષ્યની કૌટિમાં જેને પ્રવેશ કરવો છે, તેનામાં ઉપરનો અધિકાર હોવો જોઈએ. નચિકેતા જેવો, સર્વ અધિકાર સ્વાધીન કરનાર શિષ્ય મેળવી, ચમરાજ પ્રસન્ન થાય છે, ચમરાજ નચિકેતાના ગુરુ બને છે, જેની યોગ્યતા પણ સામાન્ય નથી. ગુરુ તે બની શકે, જેણે ઉપર કહેલા સર્વ નિયમો પર સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હોય, ઉપરાંત જેનાં હૃદય ચક્ષુ ખુલી ગયાં હોય અને જેને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ પણ દૃષ્ટિગોચર થતું હોય, સામાન્ય જન આ ગુરુપદને લાયક નથી. સામાન્ય જન આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ પણ આપી શકે નહિ. ચમરાજ

જેવો ગુરુ અને નચિકેતા જેવો શિષ્ય આ સંવાદ રજુ કરે છે અને જગત સમક્ષ ગુરુ શિષ્યના આદર્શો ખડા કરે છે. આજે તો આત્મજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓ જણાવે છે કે ‘અમને યોગ્ય ગુરુ નથી મળતા’ અને ગુરુઓ જણાવે છે ‘અમને યોગ્ય શિષ્ય નથી મળતા’, અને તે છતાંય ગુરુ શિષ્યોની પરંપરા એટલી બધી વધી ગઈ છે; કે જગત તે સર્વનાં દર્શન કરી, ધરાઈ ગયું છે.

એ રીતે આ સંવાદ અનેક ઉપયોગી વિગતો રજુ કરે છે, કેવળ જ્ઞાનની શુષ્ક વાર્તાઓ કરતાં જીવનનું પરમ રહસ્ય જણાવવું; એ જ આ સંવાદનું મુખ્ય ધ્યેય છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, આ સંવાદ એક કાવ્ય છે, જેમાં પ્રાસાદિક વાણી અને ભાવની ગંભીરતા જોવામાં આવે છે. એક ચતુર કુમાર તરીકે નચિકેતા આપણી સમક્ષ રજુ થાય છે. તેને પિતાની ભૂલ દેખાય છે અને પોતાના પિતાને ઉગારી લેવા તે સ્વાર્પણ કરે છે; તે રહસ્ય “મૃત્યુની અમર વાણી” અને “યમરાજનો અતિથિ” એ બંનેમાં આગળ રજુ કર્યું છે.

મૃત્યુની અમર વાણી.

ધર્મરાજ અને યમરાજ બે જુદી વ્યક્તિ નથી, એમ ગરુડપુરાણ જણાવે છે. પુણ્યાત્માઓની પુણ્યદૃષ્ટિએ તે વિનયશીલ, ન્યાયપ્રિય અને સાત્ત્વિક વ્યક્તિ હોય છે, પરંતુ પાપાત્માઓની પાપની દૃષ્ટિએ, તે ભયંકર કઠોર અને તામસ વ્યક્તિ હોય છે; એમ તે પુરાણ જણાવે છે. યમરાજ એટલે પ્રાણને હરનાર અને પ્રાણ તો સૌ કોઈને ંડાલા છે, એને જે ઝૂંટવી લે, તેનાથી ભયંકર બીજું કાણ હોઈ શકે? એ માન્યતા સાધારણ સર્વ જનની છે. વૈદિક કાળના યમરાજની ભાવના આથી નિરાળી છે. લોકો યમરાજને ભેટવા આતુર રહેતા, મૃત્યુને પ્રસન્ન થઈ સ્વીકારતા, આ લોકથી છૂટી પરલોક મળે એ જ તેમની ભાવના હતી. તેમની કલ્પનામાં પરલોક ઉત્તમ મનોહર પદ ગણાતું. ‘દેવો અને પિતૃઓ સાથે વિહાર કરીશું.’ એ તેમની ભાવના હતી, ત્યાં પછી મૃત્યુની ભીતિ જેવું હોય જ ક્યાંથી? એટલે વેદકાળમાં મૃત્યુ માટે ભય રાખવાનું કોઈ પ્રયોજન નહોતું. ધીરે ધીરે આ માન્યતા પર પડદો પડવા લાગ્યો. લોકોને પરલોક માટે શ્રદ્ધા ઓછી થતી લાગી; તેના વિષયોની સત્યતા માટે તર્કો થવા લાગ્યા. આ લોકો પર અભિરુચિ પ્રગટ થઈ. સુખ શોધવા પરલોક ઇચ્છતા, તેને બદલે આ લોકમાં જ સુખ મળે, તેવી ભાવના લોકોએ સેવવા માંડી, અને એ ભાવના ફળીભૂત થતી લાગી. આ લોકમાં જ સુખ, શાંતિ વગેરે મળવા લાગ્યાં, ત્યારથી લોકો મૃત્યુને

અનિષ્ટ ગણવા લાગ્યા, મૃત્યુનો ભય લોકોના હૃદયમાં પેસી ગયો. પ્રાણિ માત્રને મોટામાં મોટો ભય મૃત્યુનો છે, એમ ગણવા લાગ્યું. જગતભરમાં આજે એ જ માન્યતા ધર કરીને બેઠી છે. સૂરવીરો અને દેશભક્તો ભલે મૃત્યુને શરણે જતા હોય, પણ તેઓ મૃત્યુને ઈચ્છતા તો નથી જ, તેમાંથી છૂટવા તે બનતું કરે છે. અને મૃત્યુ એ તો છેવટનો ઉપાય રહે છે.

કઠ ઉપનિષદ એ એક સર્વોત્તમ સંવાદ છે. તેમાં બે પાત્રો છે : નચિકેતા અને યમરાજ. પિતાની આજ્ઞા પાળવા નચિકેતા યમરાજને દ્વાર જવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે પિતા તેને રોકે છે. પોતાનો પુત્ર મૃત્યુને ભેટે એ કયો પિતા ઇચ્છે ? એ પ્રસંગ પરથી લાગે છે કે નચિકેતાના પિતા મૃત્યુથી ડરે છે, મૃત્યુને તે અનિષ્ટ તત્વ ગણતા લાગે છે.

નચિકેતાનો આ જ પ્રસંગ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં મળી આવે છે, ત્યાં પણ નચિકેતાના પિતા નચિકેતાથી ચિઠાઈ, તેને યમરાજને દ્વાર જવાની આજ્ઞા આપે છે. નચિકેતા જવાને તૈયાર થાય છે, તેને તેના પિતા રોકતા હોય, તેણે કંઈ તેમાં મળી આવતું નથી, એટલે તે સમયે મૃત્યુ અનિષ્ટ તત્વ નહિ ગણાતું હોય; તો પણ વૈદિક કાળની જેમ, લોકો મૃત્યુને ભેટવા તો ઇચ્છતા નથી જ એટલો ફેર જરૂર તરી આવે છે.

કઠ ઉપનિષદ વાંચતાં એક નવી જ ભાવના આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડી થાય છે. યમરાજ નચિકેતા પર પ્રસન્ન થાય છે, તેને ત્રણ વરદાન આપે છે. અખૂટ ઐશ્વર્ય અને

ચિરંજીવપણું આપવાની શક્તિ યમરાજ પાસે છે, જેણે યમરાજની કૃપા મેળવી છે, તે હરિદ્ર રહી શકે નહિ, તે અદ્વૈતાધિપ થઈ શકે નહિ, નચિકેતાના મુખમાં એ શબ્દો મુકવામાં આવ્યા છે.

લप्स्याમहे वित्तम् अद्राक्ष्म चेत्वा

जीविष्यामः यावत् ईशिष्यसि त्वम् ॥

આગળ ચાલતાં યમરાજ પોતે વર્ણન કરે છે કે:—

न सांपरायः प्रतिभाति बालम्

प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्

अयं लोकः नास्ति परः इति मानी

पुनः पुनर् वशम् आपद्यते मे ॥

તે મૃત્યુને વશ થાય છે, જે મૂઠ છે, જે વિચારનો આગમ્ય છે, જેને પરલોક પર વિશ્વાસ નથી. મૃત્યુનો પોતાનો આ સંદેશ છે અને તે પર ધ્યાન લેવાની જરૂર છે. જે વિચારશીલ છે, જ્ઞાની છે અને શ્રદ્ધાળુ છે, તેને મૃત્યુનો ભય નથી. કંઠ ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા સ્વર્ગમાં પણ મૃત્યુનો ભય નથી, તે સ્વર્ગ અમયસ્ય પારમ્ અભયની સીમા છે. તે સ્વર્ગમાં ન તત્ર ત્વં, ન જરયા વિમેતિ ત્યાં મૃત્યુ નથી, ત્યાં ઘડપણુ નથી.

ઉપર વર્ણવેલી હકિકતો કંઠ ઉપનિષદમાં મળી આવે છે, તે પરથી જણાય છે કે પુરાણની માન્યતાનું બીજ ઉપનિષદોમાં હોય અને તેથી જ પુણ્યશાળીને મન ધર્મોત્તમા તેજ પાપીને મન યમરાજ એમ પુરાણો માનતાં થયાં હોય. એ હકીકત ગમે તેમ હોય; પણ કંઠ ઉપનિષદ વાંચતાં એટલું તો જરૂર લાગે છે; કે તેમાં જે યમરાજનાં

દર્શન થાય છે, તે વિકરાળ, મહાકાય, ભયંકર અને તામસ સ્વરૂપ નથી. તેમના વર્તનમાં વિનય છે, તેમની વાણીમાં અમૃત છે. તેમના હૃદયમાં કરુણા છે, તે નચિકેતાને વરદાન આપે છે, નચિકેતાની પરીક્ષા લે છે અને નચિકેતાને પરમપદનો બોધ આપે છે. નચિકેતા યમરાજને પોતાના ગુરુ માને છે, તેમની પાસેથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન મેળવવા તે સત્ય આગ્રહ સેવે છે, બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાયની સર્વ વસ્તુઓ તેને તુચ્છ લાગે છે. યમરાજ જેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ આત્મવેત્તા પાસે આવી, ક્ષણિક વિષયો મેળવવા નચિકેતા તૈયાર નથી. નચિકેતાને યમરાજ જેવો અનન્ય આચાર્ય (વક્તા) મળવાનો નથી, જે બ્રહ્મજ્ઞાન આપી શકે, એમ જાણી નચિકેતા તે તક ગુમાવતો નથી.

યમરાજનું પાત્ર આ રીતે દીપી ઉઠે છે. તેમના મુખમાંથી જે અમર વાણી ઝરી છે, તે અમૃતપાન આજે પણ મરણશીલ માનવી કરે. તેનું મરણ યમરાજ પોતે સુધારી લે, એટલી એ વાણીની ભાવિકતા છે. યમરાજની વાણી મનુષ્ય મુગ્ધ થઇને સાંભળે છે. કૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદ કરતાં, આ સંવાદનું આકર્ષણ અજબ છે. મૃત્યુ, પોતાના સ્વભાવની વિરુદ્ધ જઈ અમરજ્ઞાન આપે એ આશ્ચર્ય નથી? મૃત્યુ સમયે મનુષ્યને આવો બોધ થતો હશે એમ પણ કેમ ન માની શકાય? અને જેને મૃત્યુનો ડર નથી રહ્યો, તેવા નિર્ભય મહાત્માઓ પાસે આવી, કેમ જાણે કે મૃત્યુ જ આ પ્રકારનો ઉત્તમ ઉપદેશ નહિ આપતું હોય?

વાજશ્રવસનો યજ્ઞ

એ સત્યયુગનો સમય હતો, લોકો ધન અને ધાન્યથી ભરપૂર હતા, લક્ષ્મી અને ઐશ્વર્યનો ત્યાં વાસ હતો, આઝાદી અને આબાદી લોકોનાં ચરણ પૂજતી, દબદબા ભરેલા ઉત્સવો ચાલુ રહેતા, કોઈનું દબાણ નહોતું, કોઈ જાતની અડચણ નહોતી, લોકોનાં શરીર કઠાવર બાંધાનાં હતાં, રોગનું નામનિશાન નહોતું. ચિત્ત સદા પ્રસન્ન રહેતાં, આનંદના ત્યાં તરંગો ઉછળતા, યજ્ઞયાગની ક્રિયાઓનો એ કાળ હતો. અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાઓથી આકાશ સદાય ઘેરાયેલું રહેતું, યજ્ઞયાગથી પવિત્ર થએલો મંગળ વાયુ દરેકને પવિત્ર કરતો. યજ્ઞનો વિધિ કરનાર સમર્થ બ્રાહ્મણો હાથોહાથ દેવોને આહુતિઓ આપતા, ઈંદ્ર વગેરે દેવો, સ્મરણ કરતાંની સાથે જ, યજ્ઞમાં હાજરી આપતા, બ્રાહ્મણો અને યજ્ઞમાન સાથે તેઓ વાર્તાલાપ કરતા, તેમની મનકામના પુરી કરતા; તેમજ આહુતિઓનો સ્વીકાર કરી તેઓ વિદાય લેતા.

એ સમયે ઉદાલકમુનિનો પુત્ર વાજશ્રવસ તપના પ્રભાવે મળેલ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હતો, તેને સર્વમેધ નામે યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા થઈ, એ યજ્ઞમાં તેને સર્વસ્વનું દાન કરવાનું હતું, તેથી સ્વર્ગના દિવ્ય ભોગો મળે, એવી તેની કામના હતી, અપ્સરા આદિ પ્રિય સ્વરૂપોનાં વર્ણનો તેણે સાંભળ્યાં હતાં, આ લોકમાં સ્વપ્ને પણ જેનો અનુભવ નથી થયો તેવા અનેક વિષયોનું ધામ સ્વર્ગ છે, તેનું તેને જ્ઞાન હતું.

તેણે જો આ વિષયો મેળવવા હોય તો, તેણે પોતાનું સંસ્કૃત હોમી દેવું જોઈએ, તે વિના ખીજે કોઈ ઉપાય નહોતો.

તેની ઇચ્છા તીવ્ર થઈ અને તેણે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. ચાર વેદનાં અધ્યયન કરનાર અને યજ્ઞકર્મમાં કુશળ પ્રાદ્ધણને આમંત્રણ મોકલ્યાં. યંત્ર, તંત્ર અને વેદને જાણનાર કર્મનિપુણ આચાર્યની વરણી થઈ. ચાર વેદ જાણનારને પ્રદાનું પદ આપ્યું. પુરોહિતો અને ઋત્વિજોની નિમણૂક કરવામાં આવી. ચાર વેદના ધ્વનિઓ શરુ થયા, જપની માળાઓ ફરવા લાગી. રંગબેરંગી વસ્ત્રો અને દ્રવ્યોથી યજ્ઞના કુંડો અને દેવોની વેદીઓ શોભી ઉઠી. અરણીમાંથી અગ્નિ પ્રગટ થયો. ધીની આહૂતિઓ શરુ થઈ, અગ્નિની જવાળાઓ આકાશમાં ફેલાવા લાગી. અગ્નિ પોતાના અનેક હાથથી ધી, તલ, લાભ અને પાયસની આહૂતિઓનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યો. મંત્રોના ધ્વનિથી દિશાઓ ગાજી ઉઠી, યજ્ઞમાનના આનંદનો પાર નહોતો, તેની યજ્ઞ માટેની ચીવટ અને ફળની આતુરતા પ્રતિ-ક્ષણે વધતી હતી, તેનું ચિત્ત સ્વસ્થ નહોતું. તેનું મન સંકલ્પ વિકલ્પના તરંગો પર ઝોલાં ખાતું હતું, જે મંત્રોથી આહૂતિઓ અપાતી હતી, તે મંત્રોમાં એક સ્વરની પણ જો જૂલ થાય, કે વિધિ કરતાં એક પળની પણ જો ચૂક થાય, તે સહન કરવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી, કારણકે તેના ઉપર જ ફળનો સંપૂર્ણ આધાર હતો- નારાયણની કૃપાએ યજ્ઞની પૂર્ણાહૂતિ થઈ. પ્રાદ્ધણોએ આશીર્વાદની ઝીંઝી વર-સાવી, તે યજ્ઞમાને ઝીંઝી લીધી. તેણે પૂર્ણાહૂતિનું સ્નાન કર્યું અને પોતે સ્વસ્થ થયો.

યજ્ઞ મંડપમાં આચાર્ય, પ્રજ્ઞા, ઋત્વિજો, પુરોહિતો અને પ્રાદ્યશ્લોની ભીડ જમી હતી. આચાર્ય અને પ્રજ્ઞા એક ઉંચા આસન પર બિરાજ્યા હતા, વાજશ્રવસ આચાર્યની પાસે જ બેઠો હતો. તેની પાસે જ તેનો નાનો કુમાર નચિકેતા બેઠો હતો. પિતાને પ્રસન્ન જોઈ, પોતે આનંદ પામતો હતો, પ્રાદ્યશ્લોના દર્શન કરી પોતે પણ પ્રસન્ન થતો હતો, પોતાના પિતા આજે પોતાનું સર્વસ્વ દાનમાં આપવાના છે, તે જાણીને તેનું બાળહૃદય ઘેલું બનતું હતું, વાજશ્રવસનું સર્વસ્વ ગાયો હતી, રત્ન અને જવાહરના ભંડારો તો તેણે યજ્ઞ ચાલતા દરમિયાન જ ખાલી કરી નાખ્યા હતા, તે સમયે ગાયો એ પ્રાદ્યશ્લુનું સર્વસ્વ ગણાતી, રત્ન અને જવાહરના તોલે ગાયોની કિંમત વધુ અંકાતી, જેની પાસે અસંખ્ય પશુધન રહેતું; તેજ લક્ષાધિપતિ અને કરોડાધિપતિ ગૃહસ્થો ગણાતા અને તેમનો મહિમા જગત ભરમાં ફેલાતો. વાજશ્રવસની ગણના તેવા ગૃહસ્થમાં હતી, અને આજે તેને સર્વસ્વ આપી દેવાનું હતું, તેને એક વિચાર સૂઝ્યો. આ સર્વસ્વ ગોધન આપી દેવાથી સ્વર્ગ તો મળશે, પણ ત્યાંસુધી આ લોક માટે શું ? શું આ લોકમાં નિર્ધન થઈને રહેવું ? આટલું બધું ઐશ્વર્ય; તેનો ત્યાગ કેમ પાલવે ? તેને એક બીજો તરંગ આવ્યો, પોતાની પાસે બેઠેલ પોતાના પુત્ર પર તેની નજર ગઈ, તેનો તે એકનો એક પુત્ર હતો, પ્રાણથી પણ તે પ્યારો હતો, સર્વસ્વ આપી દેવાથી પોતાને તો સ્વર્ગ મળશે, પરંતુ આ પુત્રનું શું ? તેને નિર્ધન અવસ્થામાં રાખવો ? પિતાનું હૃદય કેવી રીતે

માને ? તેનું મન ચકડોળે ચડ્યું. યજ્ઞના વિધિ નિયમમાં એક પણ ભૂલચૂક નહિ કરનાર વાજશ્રવસ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરતાં અચકાચો, તે પોતે જ ગાયો પાસે ગયો, બાળ નચિકેતા માટે થોડી તાલમાલ દૂઝણી ગાયો તેણે જુદી રાખી અને બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ આપવા રાખેલ બીજી ગાયોને સેવકો યજ્ઞ મંડપમાં લાવ્યા, તે ગાયોને એક હારમાં ઉભી રાખી, આ ગાયો જોઈ આચાર્ય અને બ્રહ્મા વિસ્મય પામ્યા, ઋત્વિજ બ્રાહ્મણોમાં તે વિષે ઉઠાપોહ થયો, સ્વર્ગ મેળવતા પહેલાં આ રીતે પોતાનું પતન થાય છે, તે ખ્યાલ વાજશ્રવસને ન આવ્યો; તે પોતાના નિશ્ચયમાં મસ્ત હતો, પરંતુ નચિકેતાની કુમાર-દષ્ટિ આ વસ્તુ સમજી ગઈ. પિતાનો પોતાની ઉપર ખૂબ જ પ્રેમ છે, એ વાત તે જાણતો હતો. પુત્ર નિર્ધન ન રહે, તે માટે તેને સારો વારસો આપવાની પિતાની ઇચ્છા તે સમજી ગયો. તેને લાગ્યું કે પિતાની આ ચૂક થાય છે. તે બાળક હતો, પણ કુશળ અને સમયસૂચક હતો. આ આપત્તિમાંથી માર્ગ કાઢતાં તેને વાર લાગી નહિ, પિતાનું પતન થતું તેની નજર સામે આવ્યું. સ્વર્ગના મનોરથ સેવનાર પિતા જો આ ચૂક કરશે તો તેમનો વાસ લયંકર નરકમાં થશે, એ ખ્યાલ આવતાં જ નચિકેતાનું હૃદય ધ્રુજી ઉઠ્યું. પોતાને માટે પિતા નરકમાં જશે, એ ખ્યાલ જ તેના હૃદયમાં આવતાં, તે કંપી ઉઠ્યો. પિતાનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. પિતાનો સંકલ્પ છે કે ‘સર્વસ્વનું દાન કરવું’. હું તેમનો પુત્ર છું, અને પુત્ર એ પિતાનું ધન છે, માટે તેમણે મારું પણ દાન કરવું જોઈએ,

મારું દાન કરતાં જ તેમનો મોહ ચાલ્યો જશે, તેઓ ઘોર નરકમાંથી ઉગરી જશે. નચિકેતાએ હામ ભીડી અને તેણે ચોતાના પિતાને પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘પિતાજી, આપ સર્વસ્વનું દાન કરો છો, તો હું પણ આપનું ધન છું, મારું દાન કયા ઋત્વિ-જને કરશો ?’ નચિકેતાના પ્રશ્ન પર વાજશ્રવસે ધ્યાન આપ્યું નહિ, તે બીજા વિચારમાં તલ્લીન હતા. નચિકેતાએ ફરીથી તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, વાજશ્રવસ તે પ્રશ્નનું રહસ્ય સમજ્યો નહિ. નચિકેતા સમજી ગયો, પણ તેનો સત્ય આગ્રહ હતો, તેમાંથી તે ઠગે તેમ નહોતો. પિતાને ઘોર નરકમાંથી બચાવવાની તેને ઝંખના હતી, તેણે તે જ પ્રશ્ન ત્રીજીવાર પૂછ્યો, વાજશ્રવસના મન પરનો કાબૂ ચાલ્યો ગયો. નચિકેતા યજ્ઞમંડપમાંથી ચાલ્યો જાય એ ઇચ્છાથી, તેણે ક્રોધમાં આવી કહ્યું ‘જા, તારું દાન યમરાજને કરું છું’. પિતાનો ઉત્તર સાંભળી નચિકેતા ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો. પિતાજીનો ક્રોધ આટલો ઉગ્ર બનશે, તેનો એને ખ્યાલ નહોતો, પિતાજી મારા પ્રશ્નમાં રહેલું રહસ્ય જાણી જશે, તેવી તેની ધારણા હતી, અને આ ખાધપી ઉતરેલી, ઉચી ગએલી ગાયોને બદલે પિતા ઉત્તમ ગાયો લાવી પ્રાદ્યણોને દાન આપશે. અને તેથી તેઓ સ્વર્ગ મેળવી શકશે. નચિકેતાની એ ધારણા ખોટી પડી. પિતાને તે ખૂબ જ ંહાલો છે એમ તે જાણતો હતો. પિતાથી પોતે દૂર થાય એ વાત જ તેમને નહિ રહે, તેનું પણ તેને ભાન હતું, તોપણ પિતાનું વચન પાળવા નચિકેતા યમરાજને શામ જવા તૈયાર થયો. તેણે પિતાની આજ્ઞા માગી.

પોતાની આજ્ઞા નચિકેતા આટલી ગંભીર લેખશે, તેનો વાજશ્રવસને ખ્યાલ જ નહોતો. પોતાની ભૂલ તેને સમજાઈ. પોતાનું અણમોઠું રત્ન યમને દ્વાર ભય એ તેને કેવી રીતે રુચે ? જેના હિત માટે પોતે નરકની યાતના પણ વેઠવા તૈયાર હતો, તે પુત્ર જ પોતાથી અળગો થાય એ વિચાર જ તેનાથી સહન થાય કે ? વાજશ્રવસે નચિકેતાને સમજાવ્યો, પોતાનાં વચનને મિથ્યા લેખવા જણાવ્યું, પણ નચિકેતાનો નિશ્ચય પાકેો હતો. પિતાને નરકમાંથી બચાવવા પોતાનો પ્રાણ પણ આપવા તૈયાર હતો. બીજા કોઈપણ ઉપાયે પિતાનો હૃદય પલટો થાય તેમ નહોતો. નચિકેતાએ પોતાના પિતાને કોમળ વાણીથી જણાવ્યું કે “ભૂતકાળમાં અનેક મુનિવરોએ સત્ય વચન પાળવા પોતાના પ્રાણ આપ્યા છે. વર્તમાનકાળમાં પણ ઘણાય સત્યવ્રત પાળવા પોતાના જીવનની પણ પરવા કરતા નથી, કારણકે જીવન ક્ષણભંગુર છે, એટલે તે આપીને પણ સત્યનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, જે સત્ય નિત્ય નિરંતર સ્થિર રહે છે.” નચિકેતાના દૃઢ નિશ્ચય આગળ વાજશ્રવસનું કંઈ ચાલ્યું નહિ, તેનો મોહ દૂર થયો, તેનું હૃદય પલટી ગયું, તેણે નચિકેતાના આગ્રહને માન આપ્યું. યજ્ઞમંડપમાં આવેલી ગાયો તેણે પાછી મોકલાવી. ખૂબ દૂધ આપનારી, કદાવર અને સાંઠ જેવી માતેલી ગાયો તેણે મંગાવી, અને પ્રાદ્મણેને દક્ષિણાઓ આપી. વાજશ્રવસના યજ્ઞની પુણીહુતિ થઈ, આચાર્ય સહિત પ્રાદ્મણેએ સત્યનો મહિમા ગાયો. તેમણે પિતા પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યા. નચિકેતા વાજશ્રવસની આજ્ઞા લઈ, સત્યવ્રત પાળવા યમરાજને ક્ષામ જવા તૈયાર થયો.

यमराजना अतिथि

યમરાજનો અતિથિ

તે કાળે સદેહે પરલોકમાં જવું મુશ્કેલ નહોતું, દેવો યજ્ઞમાનને દ્વાર પર આવી, આહૂતિઓનો સ્વીકાર કરતા, અને મનુષ્યો પશુ સ્વર્ગમાં જઈ, દેવોની સભામાં બિરાજતા. રાબાઓ ઈંદ્ર માટે વિજય મેળવતા અને ઋષિમુનિઓ દેવસભામાં જઈ, તેમનાં યશોગાન ગાતા. વાજશ્રવસના તપ નો પ્રભાવ સામાન્ય ન હતો, તેનું પુણ્યબળ ઓછું નહોતું અને નચિકેતા પશુ પૂર્વજન્મનો યોગી હતો. આવા જ મનુષ્યો ઇચ્છા કરે, ત્યાં સદેહે વિહાર કરી શકતા, ત્યાં સામાન્ય મનુષ્યોનો ગજ વાગતો નહિ.

નચિકેતા થોડા જ વખતમાં યમરાજને દ્વારપર જઈને ઉભો રહ્યો. તેણે મુંજની મેખલા અને શણની લંગોટી પહેરી હતી, તેણે કૃષ્ણમૃગનું ચર્મ ઓઢ્યું હતું, દૂધ જેવી ધવળ જનોઈ, તેની છાતીથી કેડ સુધી લટકતી હતી, તેની બગલમાં દર્બાસન હતું, તેના એક હાથમાં કમંડલું હતું, અને કેશથી પગની પાની સુધી પહોંચે તેવો વિશાળ ક્રોમળ પલાશનો દંડ તેના બીજા હાથમાં શોભતો હતો, તેની કાયા મોહક હતી, તેની આકૃતિ ભવ્ય હતી. આ મોહક અતિથિનાં દર્શન કરતાં જ યમરાજનાં પત્ની અને મંત્રી મંડળ મંત્રમુગ્ધ બની ગયાં. યમરાજ તે સમયે હાજર નહોતા, તે બ્રહ્મલોકમાં પધાર્યા હતા એટલે મંત્રી મંડળે આ બાળ અતિથિનો સત્કાર કર્યો. તેને લોજન લેવા અને આરામ સેવવા મંત્રી મંડળે વિનંતિ કરી, નચિકેતાએ તે

વિનતિનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. તે બાણતો હતો કે ‘આ દેહ પર મારો અધિકાર નથી, તે તો યમરાજને સોંપાયો છે એટલે યમરાજની આજ્ઞા વિના તેનાથી કંઈપણ થઈ શકે નહિ’; એ અતિથિની બાળહઠ હતી અને તેની આગળ મંત્રી મંડળનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. યમરાજનાં પત્ની પણ તેને આગ્રહ કરી શક્યાં નહિ.

આ નાનો બાળ, યમરાજની રાહ જોતો, ભૂખ્યો અને તરસ્યો ત્રણ રાત્રિ સુધી, મંદિરના દ્વાર પર દંઠ નિશ્ચયથી ઉભો રહ્યો. ચોથે દિવસે યમરાજની પદ્મરામણી થઈ. મંત્રી મંડળે બાળ અતિથિના આગમનની ખબર આપી, યમરાજનાં પત્નીએ બાળ અતિથિનું પૂજન કરવા યમરાજને વિનતિ કરી. દંડ અને પાશ ધારણ કરનાર યમરાજ પુજનાં પાત્ર સાથે લઇ અતિથિ પાસે ગયા. નચિકેતાએ યમરાજનાં દર્શન કર્યા, તેણે કમંડળુ નીચે મુકી, બે હાથ જોડી યમરાજને નમસ્કાર કર્યા. યમરાજે તે બાળ અતિથિનું પુજન કર્યું, અને તેના આગમનનું કારણ બાણી લીધું. યમરાજને તે બાળ પર સહજ પ્રેમ થયો, તેમણે પ્રસન્ન થઈ નચિકેતાને ત્રણ વરદાન માગવાનાં કહ્યાં, નચિકેતાએ આ ઉત્તમ વક્ત્રો સદુપયોગ કર્યો. પોતે અહીં આવ્યો છે, પણ પિતાજી ઘેર ખુબ જ દુઃખી હશે, તેની તેને ચિંતા હતી, તે એકનો એક પુત્ર હતો અને તેના જતા રહેવાથી તે રાત્રિએ સુખે સુતા પણ નહિ હોય. તેમનો આનંદ ચાલ્યો ગયો હશે, તેમને જીવન ઝેર જેવું લાગતું હશે, એટલે મિત્રાને સુખી કરવા, નચિકેતાએ પ્રથમ વરદાનમાં માગ્યું કે ‘મારા પિતા

મારે વિષે અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કરતા હશે, તેમનું મન ખૂબ જ ઉદાસ હશે અને કંદાચ મારી ઉપર તેમને ક્રોધ પણ આવતો હશે એટલે તેમનું મન પ્રસન્ન થાય અને આપની આજ્ઞા લઈ, હું ઘેર જઈ ત્યારે મને આનંદથી વધાવી લે' આપ મારી પર કૃપા કરીને આ પહેલું વરદાન મને આપો.

યમરાજના પાશમાં સપડાએલું કોઈ પ્રાણી પાછું ફર્યું છે ? યમના ભયથી તો પ્રાણીમાત્ર ડરે છે અને તેના પંચા-માંથી બચવા લાજખો પ્રયત્નો થાય છે, પણ તે પ્રયત્નો ધૂળમાં મળી જાય છે, પરંતુ યમરાજની જેણે કૃપા મેળવી છે, તેને મરણનો ભય ક્યાંથી હોય ? યમરાજ નચિકેતા પર પ્રસન્ન થયા અને તેના વરદાનને તેમણે સ્વીકાર કર્યો. નચિકેતાના હૃદયમાં એક જ ભાવના હતી કે પિતાને શાંતિ મળે અને તેમના હૃદયમાં સંતોષ પ્રગટ થાય, તે ભાવના પુરી થતાં જ, તેના હૃદયમાં પરલોક જાણવાની ઇચ્છાસા જાગી. તેણે બીજા વરદાનમાં સ્વર્ગનું સાધન જાણવાનો ઇરાદો સેવ્યો, તેણે યમરાજને સ્વર્ગ સંબંધી પ્રશ્ન પૂછ્યો અને યમરાજે તેનો જવાબ વિગતવાર આપ્યો, નચિકેતાને તેમણે અગ્નિની ઉપાસના કરવા જણાવ્યું અને તેના પ્રકારનું વિગતવાર વર્ણન કહી બતાવ્યું. નચિકેતાએ તે વિગતો હૃદયમાં ધારણ કરી લીધી અને સુશીલ શિષ્યની જેમ આપેલો બોધ ક્રમશઃ યમરાજ પાસે તેણે કહી સંભળાવ્યો. યમરાજ તેથી પ્રસન્ન થયા, તેમણે નચિકેતાને લેટમાં એક

સુંદર રતનનો હાર આપ્યો અને નચિકેતાવું નામ અમર કરવા તે અગ્નિનું નામ ત્રિણાચિકેત પાડવામાં આવ્યું.

નચિકેતા આ બે વરદાન મેળવી પ્રસન્ન થયો હતો, પરંતુ તેને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો નહોતો. તેને માગવાનું એક વરદાન હજી બાકી હતું. આલોક અને પરલોકનાં સાધનો તો તેણે મેળવી લીધાં હતાં. સામાન્ય માણસને આથી વિશેષ શું જોઈએ? પણ નચિકેતા તો એક ઉચ્ચિકેટિને મહારામા હતો. આલોક અને પરલોક બંને એક દિવસ નાશ પામવાનાં છે, તેમાં રહેલા વિષયો, સુખ અને વૈભવો કાયમ રહ્યાં નથી, માટે જે કાયમ રહે, સદા એક સ્વરૂપે સ્થિર રહે, તેવું તત્ત્વ તેણે જાણવું જોઈએ, મેળવવું જોઈએ. માનવ જીવનનું એ જ ધ્યેય છે, એ ધ્યેય જે ચૂકે છે, તેની ઉન્નતિ કદી થતી નથી, દુનિયાનાં આનંદ આપનારાં સાધનો જીવનું કલ્યાણ કરી શકતાં નથી. માનવી સંસારના વિષયોમાં ફસાઈ, પોતાના અશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને તેની સદા અધોગતિ થાય છે, માટે એવું એક ઉત્તમ સાધન મેળવવું જોઈએ, જેથી સદા શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત થાય. યમરાજ જેવા પરમ ગુરુ મળવા નચિકેતા માટે મુશ્કેલ હતા, તે યમરાજ માગે તેને લોગ પણ આપતા, ઇચ્છે તેને મોક્ષનો માર્ગ પણ બતાવતા. નચિકેતા ભોગોના મોહમાં ફસાવા માગતો નહોતો, તેણે તો આત્મજ્ઞાન મેળવવાનો જ નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેથી તેણે ત્રીજું વરદાન માગ્યું કે ‘હે યમરાજ, આપ મારી પર પ્રસન્ન થયા છો, આપની પાસેથી મેં બે વરદાન પણ મેળવ્યાં છે, તો આપ મને કૃપા કરીને

ત્રીજું વરદાન પણ આપો, હું ત્રીજા વરદાનમાં આત્મ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છું છું. તેને માટે અનેક પ્રયત્નો સેવવામાં આવે છે, મને કૃપા કરીને જણાવો, કે દેહના નાશ પછી આત્માની શી ગતિ થાય છે ?”

નચિકેતાની આત્મા માટેની જાણસા અને તેનો પ્રશ્ન સાંભળી યમરાજ વિસ્મય પામ્યા. આવા બાળ હૃદયમાં આત્મા સંબંધી આવો ગૂઢ પ્રશ્ન ક્યાંથી બગ્યો ? તેમણે નચિકેતાની પરીક્ષા કરવા અનેક લાલચો ધરી. આ પ્રશ્ન માટે તેને આગ્રહ ન કરે તેવું સ્પષ્ટ જણાવ્યું, પણ તેથી નચિકેતાનો નિશ્ચય ડગ્યો નહિ. અમૃતનું મધુર પાન કરનાર જેમ અન્ય સ્વાદોને તુરંત ગણે છે, તેમ નચિકેતા આત્મજ્ઞાન પાસે અન્ય વિષયોને તુરંત લેખતો હતો.

યમરાજે નચિકેતાની દૃઢતા બાણી લીધી, તેમણે નચિકેતાની પ્રશંસા કરી, કે તું સંસારની અનેક પ્રિય લાગતી લાલચોમાં લપટાયો નથી, તેં તો આત્માની પ્રેરણાથી જ ઉત્તમ માર્ગને સ્વીકાર કર્યો છે, જે માર્ગનાં દર્શન પણ લાખ્યો અને કરોડો માણસોએ કર્યા નથી. તેં આત્મ-વિષયે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે, તેને સાંભળનાર જ સંસારમાં જવદ્દે હોય છે, સ્વર્ગના અધિકારોને પણ તેં તુરંત ગણ્યા અને તેથી મારા કરતાં પણ તારો ત્યાગ ચઢી બીજા તેમ છે. તું જે પ્રશ્ન પૂછે છે, તેનો એક જ જવાબ છે કે “તે અંતરાત્મા જે પ્રાણીના હૃદયમાં વાસ કરે છે, તેને જન્મ, મરણ છે જ નહિ, તે ક્યાંયથી આવ્યો પણ નથી, તેમ જ તે કોઈ કાળે થયો પણ નથી, તે આત્મા તો અજ, નિત્ય,

શાશ્વત અને પુરાતન છે, તે શરીરમાં વાસ કરે છે, તો પણ શરીર હણાતાં તે હણાતો નથી, તેને શરીર સાથે કોઈ સંબંધ નથી” આત્મા સંબંધી આજ સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે, તેથી અધિયાતું કોઈ જ્ઞાન નથી, આ જ્ઞાન મેળવનાર માનવી મુક્ત બને છે. યમરાજે નચિકેતાને આત્મજ્ઞાન આપ્યું, યમરાજની કૃપાથી નચિકેતાને આત્મદર્શન થયું, તે કૃતાર્થ થયો, અને તે જીવન્મુક્ત બન્યો, તેને આવાગમન રહ્યું નહિ. નચિકેતા અને યમરાજનો આ સંવાદ, જે સાંભળશે તે પણ જીવન્મુક્ત બની, જન્મમરણથી રહિત થશે. શ્રુતિ ઉચ્ચારે છે કે:—

મૃત્યુપ્રોક્તાં નચિકેતોઽથ લબ્ધ્વા
 વિદ્યામેતાં યોગવિધિં ચ કૃત્સ્નમ્ ॥
 બ્રહ્મપ્રાપ્તો વિરજોઽભૂત્ વિમૃત્યુઃ
 યઃ અપિ પવં વિત્ એધ્યાત્મમ્ પવ ॥

પ્રાર્થના

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं, यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवम् आत्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणम् अहं प्रपद्ये ॥

જેણે આદ્ય પ્રભુપતિને પ્રગટ કર્યા, અને જેણે તે પ્રભુપતિને વેદોનો ઉપદેશ આપ્યો અને જે દેવ પોતે અંતરાત્મા બની, બુદ્ધિને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આપે છે, મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર હું તે દેવની શરણે જઈ છું.

ॐ सह नौ अवतु । सह नौ भुनक्तु ।

सह वीर्यं करवा वहै । तेजस्वि नौ अधीतम् अस्तु ।
मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

તે (અંતરાત્મા) અમ ગુરુ અને શિષ્યનું રક્ષણ કરે, અમારી પર તે સદા પ્રસન્ન રહે, શક્તિ અને ઉદ્ધત્તાસથી અમે સહકાર સાધીએ, અમારો અભ્યાસ તેજસ્વિ બને, અમારામાં મત ભેદ રહે નહિ. અમને અધ્યાત્મ, અધિ દેવ અને અધિભૂતની શાંતિ હો.

યમ અને નચિકેતાનો સંવાદ

(પૂર્વ ભાગ)

નચિકેતાની ભાવના:—

उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥१॥
तं ह कुमारं संतं, दक्षिणासु नीयमानासु ।
श्रद्धा आविवेश; सः अमन्यत ॥२॥
पीतोदका, जग्धतृणा, हुग्धदोहा, निरिन्द्रियाः ।
अनंदा नाम ते लोकाः, तान् स गच्छति ता ददत् ॥३॥

પહેલાં એક સમયે વાજશ્રવસ નામના મુનિએ યજ્ઞનું ઉત્તમ ફળ મેળવવા સર્વ મેધ નામે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો. તે મુનિને નચિકેતા નામે એક પુત્ર હતો. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ વખતે પોતાના પિતા બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં ગાયો આપવા લાવ્યા, ત્યારે નચિકેતાના સરળ બાળ હૃદયમાં એક ભાવના પ્રગટ થઈ અને તેને વિચાર આવ્યો કે:—‘મારા પિતા દક્ષિણામાં આપવા જે ગાયો લાવ્યા છે, તે ખાધ પી પોતાનું પોષણ મેળવે તેવી રહી નથી, જે હવે દૂધ પશુ દેતી નથી; તેમ જ જે ફરીથી ફરે

*વાજ એટલે અન્ન, શ્રવ એટલે યજ્ઞ, અન્નદાન આપી કીર્તિ મેળવનાર તે વાજશ્રવા, તેનો પુત્ર વાજશ્રવસ, તેનું ગોત્ર નામ ગૌતમ, તે આરુણો પુત્ર અને ઉદાલકનો દત્તક પુત્ર હોય તેમ લાગે છે અને તેથી જ ગૌતમ, આરુણિ, ઔદાલાકિ અને વાજશ્રવસ એવાં તેનાં બિન્ન બિન્ન નામ છે.

તેવી પણ રહી નથી; આવી ગાયો દાનમાં આપનાર યજ્ઞ-
માન નરક લોકમાં જાય છે; જ્યાં આનંદનું નામ નિશાન
પણ નથી.”

નચિકેતાનો પ્રશ્ન અને વાજશ્રવસનો ઉત્તર:—

સ હ ઉવાચ પિતરં, “તત ! કસ્મૈ માં દાસ્યસિ” હતિ ।

દ્વિતીયં તૃતીયં તં હ ઉવાચ, ‘મૃત્યવે ત્વા દદામિ” હતિ ॥૪॥

તે નચિકેતાએ પિતાને પૂછ્યું કે ‘હે તાત ! આ
યજ્ઞમાં આપ સર્વ ધનનું દાન કરી રહ્યા છો, તો હું પણ
તમારું ધન છું. આપ મારું દાન કેને આપશે ?” આ
પ્રશ્નનો જવાબ નહિ મળવાથી નચિકેતાએ એનો એ પ્રશ્ન
બે ત્રણ વાર પૂછ્યો, તેથી તેના પિતાને ક્રોધ થયો. તેના
પિતાને થયું કે ‘બાળક મૂરખ છે, તેને ખબર નથી કે હું
તેના બહા માટે સારી ગાયો રાખી મુકું છું અને બીજી
ગાયો આપી યજ્ઞનું કૃણ પણ મેળવું છું’ એટલે તેમને ક્રોધ
થયો અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં તેમણે કહી નાખ્યું કે
‘યમરાજને તારું દાન આપું છું.”

પિતાના જવાબથી નચિકેતાને ખેદ:—

વહ્નનામ્ ષમિ પ્રથમઃ બહ્નનામ્ ષમિ મધ્યમઃ ।

કિંસ્વિત્ યમસ્ય કર્તવ્યં, યત્ મયા અદ્ય કરિષ્યતિ ॥૫॥

નચિકેતાને થયું કે ‘મારા પિતાના અનેક શિષ્ય
અને પુત્રોમાં હું પ્રથમ* છું, કેટક સમયે (બૂલથી)

*પિતા કે ગુરુના મનનો સંકલ્પ સમજી, તેમની આજ્ઞા પાળે
તે સર્વોત્તમ, તેમના કલ્પા પ્રમાણે અનુસરે તે મધ્યમ અને તેમના કલ્પા
છતાં, તેમની આજ્ઞા ન પાળે તે અધમ કાટિનો પુત્ર કે શિષ્ય મણવો.

વચ્ચલો. પણ થતો હોઈશ, પણ અધમ થયો નથી. પિતાએ મને યમને આપ્યો, તેમાં કોઈ ખાસ પ્રયોજન નથી, જે મારા પોતાના દાનથી સફળ થાય. તોપણ પિતાનું વચન સફળ થવું જોઈએ.

નચિકેતાનો નિશ્ચય:—

अनुपश्य यथा पूर्वं, प्रतिपश्य तथा परे ।

સસ્યમ્ હવ મર્ત્યઃ પચ્યતે, સસ્યમ્ હવ આજાયતે પુનઃ ॥૫૧॥

નચિકેતાએ વિચાર્યું કે ‘સત્ય વચન પાળવા માટે પહેલાં અનેક ઋષિ મુનિઓએ કષ્ટ વેઠ્યાં છે અને આજે પણ ઘણાય સાધુ પુરુષો સત્ય પાળવા કષ્ટ વેઠે છે. આ માનવ જીવન ક્ષણ ભંગુર છે. તેની કિંમત અનાજના એક કણ જેટલી છે. જે અનેકવાર નાશ પામે છે અને નાશ પામી અનેક વાર ઉગે છે. એના જેવું જ માનવનું જીવન અને મરણ છે.

યમરાજનો અતિથિ:—

वैश्वानरः प्रविशति अतिथिः ब्राह्मणो गृहात् ।

तस्य पतां शांतिं कुर्वन्ति, हर वैवस्वत उदकम् ॥૭૧॥

એ રીતે નચિકેતા નિશ્ચય કરી યમરાજના દર-બારમાં હાજર થયો. યમરાજ ગેરહાજર હતા એટલે તેમની આજ્ઞા સિવાય નચિકેતાએ અન્ન જલ પણ લીધાં નહિ, ચોથે દિવસે જ્યારે યમરાજ આવ્યા, ત્યારે તેમનાં પત્નીએ જણાવ્યું કે ‘ગૃહસ્થને ઘેર અતિથિ પ્રાદક્ષણ આવે તે અગ્નિ જેવો તેજસ્વિ હોય છે, તેની શાંતિ કરવી જોઈએ;

માટે હે યમરાજ ! આપ ઘેર આવેલ અતિથિનો સત્કાર કરવા, તેના હાથ પગ ધોવા પાણી લાવો, જેથી તે શાંત થાય.

અતિથિનો મહિમા:—

આશાપ્રતીક્ષે, સંગતં, સૂનૃતાં ચ
 દૃષ્ટાપૂર્તે, પુત્રપશૂન્ ચ સર્વાન્ ।
 પતત્ વૃંક્તે પુરુષસ્ય અલ્પમેધસઃ
 યસ્ય અનશ્નન્ વસતિ બ્રાહ્મણો ગૃહે ॥૮॥

જે ગૃહસ્થને ઘેર આવેલ અતિથિ પ્રાદક્ષિણનો, લોજન વગેરેથી સત્કાર ન થાય તે ગૃહસ્થની મતિ ઢુંકી છે અને તેથી તેની આશાઓ અને ધારણાઓ, સત્સંગ અને સત્ય-વાણી, યજ્ઞ યાગ અને વાવ કૂવા, સંતતિ અને પશુ વગેરેથી થતી પુણ્ય ક્રિયાઓ નાશ પામે છે, માટે અતિથિનો સત્કાર કરવો.

યમરાજનો અતિથિ સત્કાર:—

તિષ્ઠ: રાત્રી: યત્ અવાત્સી: ગૃહે મે
 અનશ્નન્ બ્રહ્મન્, અતિથિ: નમસ્ય: ।
 નમસ્તે અસ્તુ બ્રહ્મન્, સ્વસ્તિ મે અસ્તુ
 તસ્માત્ પ્રતિ ત્રીન્ વરાન્ વૃણીષ્વ ॥૯॥

યમરાજ નચિઢેતા પાસે જઇને કહે છે કે ‘હે પ્રાદક્ષિણ ! તું મારો અતિથિ છે, વંદવા લાયક છે, તને મારા નમસ્કાર છે. તારી કૃપાથી મારું કલ્યાણ થાવ. હે અતિથિ પ્રાદક્ષિણ ! તું અન્ન જળ લીધા વિના મારે ઘેર ત્રણ રાત રહ્યો; માટે તું ત્રણ વરદાન માગ.

નચિકેતાનું પહેલું વરદાન:—

શાંતસંકલ્પ: સુમના યથા સ્યાત્

વીતમન્યુ: ગૌતમ: મા અભિ મૃત્યો ।

ત્વત્પ્રસૃષ્ટં મા અભિવદેત્ પ્રતીત:

પતત્ ત્રયાણાં પ્રથમં વરં વૃણે ॥૧૦॥

નચિકેતાએ યમરાજને કહ્યું કે, આપની આજ્ઞાથી હું પહેલું વરદાન માગું છું કે ‘મારા પિતા મારી ચિંતા કરતા હશે કે ‘તેનું શું થયું હશે, કેવી રીતે યમરાજ પાસે ગયો હશે. એમને મનમાં ખેદ પશુ થતો હશે, માટે તેમની ચિંતા અને ખેદ ટળી જાય. તેમણે મારા પર જે ક્રોધ કર્યો હતો, તે ક્રોધ દૂર થઈ જાય અને આપની આજ્ઞા લઈ હું ઘેર જઈ ત્યારે મારા પિતા મને ઓળખે અને મારી ઉપર સંતોષ પામી, મારી સાથે આનંદથી વાતચિત કરે. ત્રણ વરદાનમાં આ પહેલું વરદાન માગું છું.

યમરાજનો ઉત્તર:—

યથા પુરસ્તાત્ ભવિતા પ્રતીત:

ઔદાલકિ: આરુણિ: મત્પ્રસૃષ્ટ: ।

સુખં રાત્રી: શયિતા વીતમન્યુ:

ત્વાં વદશિવાન્ મૃત્યુમુખાત્ પ્રમુક્તમ્ ॥૧૧॥

યમરાજે નચિકેતાના વચનનો સ્વીકાર કરી જણાવ્યું કે ‘તું જ્યારે મારી આજ્ઞાથી ઘેર જશે ત્યારે ઉદાલક અને અરુણના પુત્ર તારા પિતા, તને સારી રીતે ઓળખી લેશે કે “આ મારો તેજ પુત્ર છે, જે યમના દરબારમાં ગયો હતો.” તેમનો ક્રોધ પશુ ઉતરી જશે અને સાક્ષાત

યમના મુખથી તને બચેલો જોઈ. તારા પિતા શાંતિની નિંદ્રા લેશે.

નચિકેતાએ કરેલું સ્વર્ગનું વર્ણન:—

સ્વર્ગે લોકે ન ભયં કિંચન અસ્તિ,
ન તત્ર ત્વં, ન જરયા વિમેતિ ।
उमे तीर्त्वा अशनायापिपासे
शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥૧૨॥

પ્રથમ વરદાનનો સ્વીકાર કરી, નચિકેતા બીજા વરદાન માટે ભૂમિકા રચે છે કે. સ્વર્ગ લોકમાં કેઈ જાતનો ભય હોતો નથી, ત્યાં તમારું યમરાજનું તેડું આવતું નથી, ત્યાં ઘડપણનો પણ ભય નથી અને ત્યાં કેઈનેય બુખ તરસ લાગતી નથી; એવા સ્વર્ગ લોકમાં શોકને પાર જઈ હરકોઈ આનંદ કરે છે.

નચિકેતાનું બીજું વરદાન:—

स त्वम् अग्निं स्वर्ग्यम् अध्येषि मृत्यो
प्रब्रूहि त्वं ब्रह्मधनाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
एतत् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥૧૩॥

નચિકેતા યમરાજને જણાવે છે કે ‘હે યમરાજ ! ઉપર પ્રમાણે કહેલું સ્વર્ગ, અગ્નિની ઉપાસના કરવાથી મળે છે, તે અગ્નિ વિષે તમે બરોબર જાણો છો, તે જાણવાની મને શ્રદ્ધા છે; તો આપ મને કૃપા કરીને કહો. એ અગ્નિની ઉપાસનાથી સ્વર્ગલોક મેળવનાર અજર અમર બને છે. આપની પાસે હું આ બીજું વરદાન માગું છું.

યમરાજનો ઉત્તર:—

પ્ર તે બ્રવીમિ તદુ મે નિબોધ
સ્વર્ગ્યમ્ અગ્નિમ્ નચિકેતઃ પ્રજાનન ।
અનન્તલોકાગ્નિમ્ અથો પ્રતિષ્ઠામ્
વિદ્ધિ ત્વમ્ શતં નિદ્ધિતં ગુહાયામ્ ॥૧૪॥

યમરાજે નચિકેતાને જણાવ્યું કે ‘હું તે સ્વર્ગના અગ્નિ વિષે સારી રીતે જાણું છું અને તેનો તને ઉપદેશ આપું છું, તે તું ધ્યાનથી સાંભળ. તે અગ્નિ અનંત લોકને આપનાર, સ્વર્ગનો આધાર સ્થંભ અને શરીરની અંદર રહેલી બુદ્ધિરૂપી શુદ્ધિમાં વાસ કરનાર છે.*

અગ્નિનું વર્ણન:—

લોકાદિમ્ અગ્નિં તમ્ ઉવાચ તસ્મૈ
યા ઇષ્ટકાઃ યાવતીઃ વા યથા વા ।
સ ચાપિ તત્ પ્રત્યવદત્ યથોક્તમ્
અથાસ્ય મૃત્યુઃ પુનરેવ બ્રાહ્મ તુષ્ટઃ ॥૧૫॥

* જે અગ્નિ સ્વર્ગમાં છે, તે જ અગ્નિ શરીરમાં વાસ કરે છે, એવું વર્ણન છે, તેનો ભાવ એ છે કે ‘આ અગ્નિનો ઉપાસક સ્વર્ગમાં જાય છે, માટે તે અગ્નિ સ્વર્ગનો ગણાય છે, અને તે જ અગ્નિ હૃદયની શક્તિ અને ઉષ્મા બની મનુષ્યને પ્રેરણા અર્પે છે; માટે તેનો વાસ હૃદયમાં પણ છે. આ રીતે ઉપનિષદ અધિભૂત સ્વર્ગ (પરમાકાશ) અને અધ્યાત્મ (હૃદય આકાશ)નો અભેદ સાધે છે. આગળ વાંચતાં જણાશે કે આજ અગ્નિ પરમાત્માનું પ્રતીક છે, તેથી કર્મમાર્ગે અગ્નિની ઉપાસના કરનાર અધિભૂત સ્વર્ગ મેળવે છે અને જ્ઞાનમાર્ગે અગ્નિને પીછાણનાર મુક્ત થાય છે. કર્મકાંડને અનુસરનારને જ્ઞાનમાર્ગે લઇ જવાનો ઉપનિષદે આ અનુપમ ઉપાય બતાવ્યો છે.

યમરાજે ત્રણે લોકના આરંભમાં પ્રગટ થયેલ અગ્નિનું સ્વરૂપ નચિકેતાને બતાવ્યું. તે અગ્નિની ઉપાસના કરવા કેટલી ઇંટો જોઈએ, તે ઇંટોને કયા મંત્રો બણીને ગોઠવવી અને તે કેવી રીતે ગોઠવવી વગેરે સર્વ બાબત પણ યમરાજે જણાવી એટલે નચિકેતા પણ યમરાજનું કહેલું અક્ષરે અક્ષર બોલી ગયો, તેથી યમરાજને ખૂબ જ આનંદ થયો અને તેનાથી સંતોષ પામી યમરાજ ફરીથી જણાવે છે.

નચિકેતાને યમરાજની મળેલી કિંમતી ભેટ:—

તમ્ અબ્રવોત્ પ્રીયમાણો મહાત્મા

વરં તવ હૃદ અથ દદામિ ભૂયઃ ।

તવ एव नाम्ना भविता अयम् अग्निः

सुकां * च इमाम् अनेकरूपां गृहाण ॥૧૬॥

નચિકેતાની યાદશક્તિથી યમરાજ પ્રસન્ન થયા અને તેથી તેમણે જણાવ્યું કે ‘તને હું એક બીજું વરદાન આપું છું. આ અગ્નિ તારા જ નામે પ્રસિદ્ધ થશે. હું તને ઉત્તમ પ્રકારનો આ કિંમતી હાર ભેટમાં આપું છું, તેનો તું સ્વીકાર કર.’

ત્રિવિધ કર્મ અને અગ્નિની સ્તુતિ:—

त्रिणाचिकेतः त्रिभिः एत्य संधि

त्रिकर्मकत् तरति जन्ममृत्यू ।

ब्रह्मजज्ञं देवम् ईडयं विदित्वा

निचाय्य मां शांतिम् अत्यन्तम् पति ॥૧૭॥

* સુકા: શ્રુતલા: સાંકળ: પાશ: હાર: માળા: ગતિ: માર્ગ. સુકાના સંબંધને અનુસરી આ રીતે અનેક અર્થ થાય છે.

આ નચિકેતાના અગ્નિને જે બાણે છે, તેના વિષે અભ્યાસ કરે છે અને તેનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તેમ જ જે માતા, પિતા અને આચાર્યની સંમતિ લઈ, યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન એ ત્રણ કર્મો કરે છે. તે જન્મ મરણને ટળી બચે છે. અગ્નિ નામે દેવ, જે બ્રહ્મથી પ્રગટ થયા છે, જે જ્ઞાની છે અને પૂજવા લાયક છે, તેને જે બાણે છે તથા હૃદયમાં તેનું જે ચિત્તવન કરે છે, તે પરમ શાંતિ મેળવે છે.

અગ્નિની ઉપાસના:—

ત્રિણાચિકેતઃ ત્રયમ્ પતત્ત્વિદિત્વા

ય ષવં વિદ્વાન્ ચિનુતે નાચિકેતમ્ ।

સ મૃત્યુપાશાન્ પુરતઃ પ્રણોચ

શોકાતિગઃ મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥૧૮॥

આ નચિકેતાના અગ્નિની ઉપાસના કરનાર પણ ત્રિણાચિકેત કહેવાય છે; તે પહેલાં કહેલાં ઇંદ્રોનાં સ્વરૂપ, સંજ્યા અને પ્રકાર એ ત્રણને બાણે છે અને તે રીતે આ અગ્નિની ઉપાસના કરે છે, તે મૃત્યુના પાશથી પહેલાં જ છૂટી બચે છે અને શોક સાગરને તરી જઈ, સ્વર્ગ લોકમાં આનંદ કરે છે.

બીજા વરદાનનો ઉપસંહાર:—

ષષ્ઠ તે અગ્નિઃ નચિકેતઃ । સ્વર્ગ્યઃ

યમ્ અવૃણીથા દ્વિતીયેન વરેણ ।

પતમ્ અગ્નિઃ તવ પૃથ્વિ પ્રવક્ષ્યન્તિ જનાસઃ

તૃતીયં વરં નચિકેતો ! વૃણીષ્વ ॥૧૯॥

યમરાજ આ અગ્નિ વિષયક જ્ઞાનનો ઉપસંહાર કરતાં, નચિકેતાને જણાવે છે કે ‘બીજું વરદાન માગી, તે જે

અગ્નિને જાણુવા ઈચ્છા કરી, તે સ્વર્ગના અગ્નિનું મેં વર્ણન કર્યું; અને લોકો પણ ‘આ અગ્નિ નચિકેતાનો છે’ એમ તારા નામે તે અગ્નિને કહેશે. હવે તું ત્રીજું વરદાન માગ. નચિકેતાનો આત્મા અને પરલોક સંબંધી પ્રશ્ન:—

યા इयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये
अस्ति इति एके न अयं अस्ति इति च एके ।

एतत् विद्याम् अनुशिष्टः त्वया अहं
वराणाम् षष्ठः वरः तृतीयः ॥૨૦॥

*મનુષ્યના મરણ પછી, આત્મા રહે છે કે નહિ તે માટે અનેક વાદવિવાદ થાય છે, કેટલાક કહે છે કે ‘આત્મા રહે છે;’ તો કેટલાક કહે છે કે આત્મા નથી રહેતો. આપનો હું શિષ્ય છું, તો મને આ વિષે જણાવો એ મારાં વરદાનોમાં ત્રીજું વરદાન છે.

આત્મજ્ઞાનની કડિનાઈ:—

देवैः अत्र अपि विचिकित्सितं पुरा
नहि सुविज्ञेयम् अणुः षष्ठः धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतः वृणीष्व

मा मा उपरोत्सीः, अति मा सृज एनम् ॥૨૧॥

* ‘મનુષ્યના મરણ પછી, તે મનુષ્યની શી હાલત થાય છે’ એવો અહીં સીધો પ્રશ્ન છે, એટલે આત્માનું અસ્તિત્વ રહે છે કે નહિ એ એક પ્રશ્ન થયો અને પરલોક છે કે નહિ તે પણ તેને અંગે જ બીજો પ્રશ્ન થયો. “શરીર સાથે આત્મા નાશ પામે છે અને પરલોક જેવું કંઈ છે નહિ,” એવી એક માન્યતા છે અને “શરીરનો નાશ થાય તોપણ આત્મા નાશ પામતો નથી. તેમ જ પરલોક પણ છે,” તેવી બીજી માન્યતા છે, તે બંનેમાં સત્ય શું ? ઉત્તર ભાગના અઢારમા શ્લોકમાં યમરાજ આ પ્રશ્નનો સીધો ઉત્તર આપે છે.

નચિકેતાનો પ્રશ્ન સાંભળી યમરાજને વિસ્મય થયું. ભલભલા વિચારકોને જે પ્રશ્ન ઉઠતો નથી અને જો પ્રશ્ન થાય, તો તે સમજવો પણ મુશ્કેલ હોય છે, તે પ્રશ્ન આ સરળ હૃદય બાળકમાં ક્યાંથી પ્રગટ થયો? યમરાજ નચિકેતાની પરીક્ષા કરવા જણાવે છે કે ‘તેં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો તે વિષે તો પહેલાં દેવોને પણ સંશય થયો હતો, કારણ કે એ પ્રશ્ન સહજમાં સમજાય તેમ નથી. આ આત્માને વિષે સત્ય જાણવું તે ઘણી બીજીવટનું કામ છે. માટે તું એ પ્રશ્ન છોડી દે અને કોઈ બીજું વરદાન માગ. આ પ્રશ્ન માટે મારી ઉપર દબાણ કરીશ નહિ અને આ પ્રશ્ન માટે મને રોકીશ નહિ.

નચિકેતાનો આત્મજ્ઞાન માટે આગ્રહ:—

देवैः अत्र अपि विचिकित्सितं किल

त्वं च मृत्यो यत् न सुज्ञेयम् आत्थ ।

वक्ता चाद्य तादृग् अन्यः न लभ्यः

न अन्यः वरः तुल्यः पतस्य कश्चित् ॥૨૨॥

નચિકેતા આ પ્રશ્નનો મહિમા વર્ણવી; યમરાજની સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે કે ‘દેવો જેવાએ પણ આ આત્મજ્ઞાનનો વિચાર કર્યો છે કારણ કે એ આત્મજ્ઞાન સહેલાઈથી સમજાય તેમ નથી’ એવું આપ જ કહો છો, તો મને લાગે છે કે એ પ્રશ્નની તોલે આવે એવો એક પણ પ્રશ્ન મારી ધ્યાનમાં નથી અને આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે એવો તમારા વિના બીજો કોઈ ગુરુ પણ મને મળવાનો નથી, માટે હું તેજ પ્રશ્ન પૂછીશ.

યમરાજને આપેલી આ લોકની લાલચો:—

શતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાન્ વૃણીષ્વ
 બહૂન્ પશૂન્ હસ્તિ હિરણ્યમ્ અશ્વાન્ ।
 भूमेः महदायतनं वृणीष्व
 त्वं च जीव शरदः यावद् इच्छसि ॥૨૩॥

યમરાજ નચિકેતાની કસોટી કરવા જણાવે છે કે
 ‘સો વર્ષ સુધી જીવી શકે તેવા પુત્રો અને તેના પછુ પુત્રો
 માગ; હાથી, ઘોડા, ગાડી, સોનું વગેરે માગ, પૃથ્વી પરનું
 વિશાળ રાજ્ય માગ; તેમ જ તારે જીવવું હોય તેટલાં વર્ષો
 સુધી તારી ઇચ્છા પ્રમાણેનું જીવન માગ.

યમરાજે આપેલી મનને લોભાવનારી લાલચો:—

एतत् तुल्यं यदि मन्यसे वरं
 वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
 महाभूमौ नचिकेतः त्वम् णधि
 कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥૨૪॥

યમરાજ નચિકેતાના મનને ડગાવવા જણાવે છે કે;
 ઉપર કહેલા ભોગો જેવા તને લાગે તેવા બીજા પછુ
 ભોગોની માગણી કર, તારે સોના મ્હોરો જોઈતી હોય, તું
 ચિરંજીવ થવા ઇચ્છતો હોય અને આ વિશાળ પૃથ્વીનો
 ચક્રવર્તી બનવા ઇચ્છતો હોય, તો હું તને બનાવું. અનેક
 પ્રકારના દિવ્ય ભોગો તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ ભોગવી
 શકે તેવો પછુ તને બનાવું.

યમરાજે આપેલી પરલોકની લાલચો:—

યે યે કામા દુર્લભાઃ મત્યલોકે
 સર્વાન્ કામાન્ હંવતઃ પ્રાર્થયસ્વ ।
 હમા રામાઃ સરથાઃ સતૂર્યાઃ
 ન હિ ર્દશાઃ લંભનીયાઃ મનુષ્યૈઃ ॥
 આમિઃ મત્પ્રત્તામિઃ પરિચારયન્
 નચિકેતઃ ! મરણં માનુષાક્ષોઃ ॥૨૫॥

યમરાજ નચિકેતાની અંતિમ કસોટી કરવા જણાવે છે કે ‘પૃથ્વી પર મનુષ્યને લોગવવા જે દિવ્ય લોગો મળવા અશક્ય છે, તે બધા લોગોને તારી ધ્યાનમાં આવે તેમ માગ. દિવ્ય રથોમાં બેસી વીણા વગેરે વાજાંત્રો પર આલાપ કેતી સ્વર્ગની અપ્સરાઓ સાથે તું વિહાર કર, જે અપ્સરાઓ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં પણ ન મળે તેવી છે. આ અપ્સરાઓ તારી ખડે પગે સેવા કરશે; તું એમની સેવાનો સ્વીકાર કર, પરંતુ આ મરણ સંબંધો પ્રશ્ન પૂછવાનો છોડી દે.

નચિકેતાનો અડગ નિશ્ચય:—

શ્વોભાવા મર્ત્યસ્ય યત્ અન્તક ! પતત્
 સર્વેન્દ્રિયાણાં જરયન્તિ તેજઃ ।
 અપિ સર્વં જીવિતમ્ અલ્પમ્ પવ
 તવ યવ વાહાઃ તવ નૃત્યગીતે ॥૨૬॥

યમરાજની આવી દિવ્ય મનોહર લાલચો નચિકેતાના નિશ્ચયને ડગાવી શકી નહિ, તે લોગોની તુચ્છતા વર્ણવતાં નચિકેતા જણાવે છે કે ‘તમે જે લોગો જણાવ્યા તે લાંબા કાળ ટકનારા નથી, તેમનો સ્વભાવ જ છે કે તે આવતી કાલે

નાશ પામવાના, અને તે નાશ પામતાં પામતાં પણ મનુષ્યની ઈદ્રિયોનો પ્રતાપ અને તેજનું હરણ કરનારા છે તમે જે બ્રહ્માના જેટલું ચિરંજીવ આયુષ્ય આપો છો, તે પણ મહાકાળની ગણનામાં એક પળ જેટલું છે, માટે આપને વાહનો, અપ્સરાઓ અને નાયગાનો આપને જ મુખારક હો. યમરાજની કૃપા પર મનુષ્યના ધન અને જીવનને આધાર:—

ન વિત્તેન તર્પणीयः मनुष्यः

लप्स्यामहे वित्तम् अद्राक्ष्म चेत् त्वा ।

जीविष्यामः यावत् ईशिष्यसि त्वं

वरः तु मे वरणीयः सः एव ॥૨૭॥

મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો અસંતોષ અને ધન તેમ જ ચિરંજીવ બનવાની સુલભતા વિષે નચિકેતા જણાવે છે કે ‘મનુષ્ય ધનથી ધરાતો હોય કે ધરાયો હોય એટલાઈએ સાંભળ્યું નથી. અને જેણે તમારાં દર્શન કર્યા છે, તેને ધનની શી ખોટ પડવાની છે, તેમજ તમારી સોખમે આવ્યા પછી, મારું મરણ થાય એ સંભવે પણ ખરું કે ધન અને જીવન બંને પર તમારો કાબૂ છે, એટલે એ તે મને મળી ગયાં જ છે, માટે મારે જે માગવાનું છે, તેજ વરદાન મેં માગ્યું છે.

આત્મજ્ઞાન આગળ ભોગોની તુચ્છતા:—

अजीर्यताम् अमृतानाम् उपेत्य

जीर्यन् मर्त्यः कथः स्थः प्रजानन् ।

अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदान्

अतिदीर्घे जीविते कः रमेत् ॥૨૮॥

નચિકેતા ભોગોને આપનાર આ સંસારની તુચ્છતા વર્ણવતાં જણાવે છે કે ‘જેને અજર, અમર પદ પ્રાપ્ત થયું છે અને જે જાણે છે કે, આ સંસાર તો જરા અને મરણને આપનાર છે; તેને મનોહર લાગતા અને કેવળ દેખાવ પુરતા જ આનંદ આપનાર ભોગો ભોગવવા, દીર્ઘ આયુષ્ય પણ મળે તો, તેથી રમણ કરવાની તેને કદી ઇચ્છા થાય ? યમરાજની લાલચોમાં નહિ લપટાતાં તેજ પ્રશ્નનો આગ્રહ:—

यस्मिन् इदं विचिकित्सन्ति मृत्यो !

यत् सांपराये महति ब्रूहि नस्तत् ।

यः अयं वरः गूढम् अनुप्रविष्टः

न अन्यं तस्मात् नचिकेतः वृणीते ॥૨૧॥

નચિકેતા પોતાના જ પ્રશ્ન પર સ્થિર રહી યમરાજને જણાવે છે કે ‘મનુષ્યના મરણ સંબંધી મેં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે અને જેને માટે અનેક સંદેહો થાય છે, તે પરલોક સંબંધી જે મહાન વિજ્ઞાન છે, તે મને જણાવો, કારણ કે આ વિષે જે મેં વરદાન માગ્યું છે, તેનું વિવેચન પણ ગહન છે; માટે નચિકેતા તેથી બીજું કંઈ માગતો નથી. આ રીતે નચિકેતાએ યમરાજની લાલચોમાં ફસાઈ બીજું કોઈ વરદાન માગ્યું નહિ, કારણકે તેના હૃદયમાં સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી કે આ જ્ઞાનને જેટલું મહત્વ આપી શકાય તેટલું મહત્વ કોઈ પણ બીજા પદાર્થ માટે ન અપાય.

યમ અને નચિકેતાનો સંવાદ

— ઉત્તર ભાગ —

યમરાજે ખતાવેલ બે માર્ગ:—

અન્યત્ શ્રેયઃ અન્યત્ ઉત્ત પથ પ્રેયઃ
તે ઉમે નાનાર્થે પુરુષં સિનીતઃ ।
તયોઃ શ્રેય આદવાનસ્ય સાધુઃ ભવતિ
હીયતે અર્થાત્ ય ઉ પ્રેયઃ કૃણીતે ॥૧॥

નચિકેતાએ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે યોગ્ય જ હતો. તેનો ઉત્તર આપવા યમરાજની મરજી હતી જ, પણ તે ઉત્તર યોગ્ય અધિકારીને મળે, એ હેતુથી યમરાજે અનેક લાલચો આપી વિલંબ કર્યો. હવે તેમણે જાણ્યું કે, નચિકેતા એક બાળક નથી, પણ તત્વને સમજનારો ઉત્તમ કોટિનો શિષ્ય છે, એટલે તેને જ્ઞાન આપવાનો આરંભ કરે છે. તે જણાવે છે કે ‘માનવી માટે બે માર્ગ છે. એક માર્ગ ઉત્તમ (શ્રેય) છે અને બીજો માર્ગ પ્રિય (પ્રેય) છે. તે બંનેના ફાંટા જુદા છે અને બંનેનાં ફળ પણ જુદાં છે, તે બંને પુરુષને લલચાવે છે, તેમાં જે ઉત્તમ માર્ગને પસંદ કરે છે, તેનું કલ્યાણ થાય છે અને જે પ્રિયમાર્ગને વરે છે, તેનું પતન થાય છે.

મતિને અનુસરી માર્ગની પસંદગી:—

શ્રેયઃ ચ પ્રેયઃ ચ મનુષ્યમ્ ષતઃ
તૌ સંપરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ ।

શ્રેયઃ હિ ધીરઃ અભિ પ્રેયસઃ વૃણોતે

પ્રેયઃ મંદઃ યોગક્ષેમાત્× વૃણીતે ॥૨॥

શ્રેય અને પ્રેય બંને ભિન્ન માર્ગ છે અને તેમાં કયો માર્ગ લેવો, તે પોતાની બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે, તે વાત ધ્યાનમાં લઈ યમરાજ અહીં જણાવે છે કે ‘આ બંને માર્ગ માનવી પાસે આવીને ઉભા રહે છે, તે સમયે ધીર પુરુષ બંનેના ગુણ દોષનો વિચાર કરીને તારવણી કરે છે અને પછી પોતાના હૃદયમાં નિશ્ચય કરે છે કે, પ્રિયમાર્ગ કરતાં ઉત્તમ માર્ગ સારો છે, જ્યારે અદ્યમતિ પુરુષ ભરણુ-પોષણની ચિંતામાં પડી, પ્રિય વસ્તુના મોહમાં ફસાય છે.

નચિકેતાયે દૂરં કરેલો પ્રિય માર્ગઃ—

સ ત્વં પ્રિયાન્ પ્રેયઃપ્રાપ્ત્વં ચ કામાન્

અભિધ્યાયન્ નચિકેતઃ અત્યસ્રાક્ષીઃ ।

ન પતાં સંકાં વિત્તમયીમ્ અવાપ્તઃ

યસ્યાં મજ્જન્તિ બહવઃ મનુષ્યાઃ ॥૩॥

યમરાજ નચિકેતાની પ્રશંસા કરતાં જણાવે છે કે, ‘તું ધીર છે અને તેથી જ પ્રિય પુત્રપરિવાર અને મનોહર અપ્સરાઓ વગેરેની તૂચતાનો ખૂબ જ વિચાર કરીને, તેને

× ગીતાનો યોગક્ષેમ પ્રસિદ્ધ છે. અહીંના અર્થમાં સહેજ ફેર છે. માણસને ધન મેળવવાની પહેલી ચિંતા રહે છે, ધન મળ્યું એટલે તેને કેમ સાચવવું તે બીજી ચિંતા બીજી થાય છે, આમ ચિંતામાંથી તે હંમેશા આવી શકતો જ નથી; એટલે તેમાં જ પોતાનું કલ્યાણ યોગવા તે મથે છે. ધીર વીર ને ભરણુપોષણની ચિંતા રહેતી જ નથી. ભરણુ-પોષણની ચિંતા છોડીને જ તે પુરુષાર્થ સેવે છે.

તેં દૂર કર્યા છે તેથી; જેમાં અનેક મનુષ્યો ફસાય છે, એવી ધનદોલતની બેડીમાં તું સપડાયો નથી.

નચિકેતાએ પસંદ કરેલો જ્ઞાનમાર્ગ:—

દુરમ્ પતે વિપરીતે વિષુચી

અવિદ્યા યા ચ વિદ્યા ઇતિ જ્ઞાતા ।

વિદ્યાભીપ્સિતં નચિકેતસં મન્યે

ન ત્વા કામાઃ બહવઃ અલોલુપન્ત ॥૪॥

આ બંને માર્ગોને, આ શ્લોકમાં બુદ્ધી રીતે સમજાયા છે અને તે રીતે કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગનું વર્ણન આમાં આવે છે. તે જણાવે છે કે ‘આ બંને માર્ગોમાં પ્રિય એટલે અજ્ઞાનમાર્ગ અને ઉત્તમ એટલે જ્ઞાનમાર્ગ આ શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે બંને એકબીજાથી વિરુદ્ધ દિશામાં ગમન કરે છે અને એકબીજાના વિરોધી પણ છે. તારી સમક્ષ અનેક લોગવવાના પદાર્થો રજૂ કરવામાં આવ્યા. તેમાંના એકેય પદાર્થે તને લોભાવ્યો નહિ, તે માટે મને પુરી ખાત્રી થઈ છે કે ‘તું જ્ઞાનમાર્ગ પર ચઢેલો છે અને તેની જોજમાં જ તું આગળ ધપે છે.

અજ્ઞાનમાર્ગને અનુસરનારની અવસ્થા:—

અવિદ્યાયામ્ અન્તરે વર્તમાનાઃ

સ્વયં ધીરાઃ પણ્ડિતં મન્યમાનાઃ

દંદ્રમ્યમાણાઃ પરિયન્તિ મૂઢાઃ

અન્ધેન ઇવ નીયમાનાઃ યથા અન્ધાઃ ॥૫॥

અંધકારથી ઘેરાયેલા અજ્ઞાનમાર્ગમાં રહેલા, મંદપુરુષો પોતાની જાતને ખૂબ જ સમજી અને ધીર વીર ગણી,

પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે, પણ ખરી રીતે જેમ આંધ-
ળાથી દોરાતા આંધળાની જે વલ્લે થાય, તેવી જ વલ્લે આ
સંસારના જન્મમરણમાંના ચક્ર પર ચઢેલા આ મૂઢ પુરુ-
ષોની થાય છે.

મૂઢ પુરુષની સંકુચિત દષ્ટિ:—

ન સાંપરાયઃ પ્રતિભાતિ ચાલમ્

પ્રમાદ્યંતં વિત્તમોહેન મૂઢમ્ ॥

અયં લોકઃ નાસ્તિ પરઃ ઇતિ માની

પુનઃ પુનઃ વશમ્ આપદ્યતે મે ॥૬૧॥

યમરાજ નચિકેતાને અહીં મુખ્ય વસ્તુ જણાવે છે
કે, મારા પાશમાં જ્ઞાનીઓ ફસાતા નથી, જેની દષ્ટિ
વિશાળ છે અને જે તત્ત્વજ્ઞાનના અભિલાષી છે, તે જણાવે
છે કે ‘જેની મતિ અદ્ય છે, જે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચાર
કરવા પણ બેદરકાર છે અને જે લક્ષ્મીની ભાજમાં ફસાયે છે,
તેની નજર પરલોકના માર્ગ સુધી પહોંચતી જ નથી. તેને તો
ઐટલો જ જ્યાલ હોય છે કે ‘નજરે દેખાતું આ જગત સાચું
અને પરલોક વગેરે કંઈ છે નહિ, જે હોય તો આપણા
અનુભવમાં આવે’ આવું એનું માનવું હોય છે અને એવો જ
પુરુષ યમરાજના પાશમાં પડી, જન્મમરણના ચક્ર પર
ભમ્યા કરે છે.

હજારો લાખોમાં કોઈકને જ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ:—

ધ્રુવણાય અપિ बहुभिः यः न लभ्यः

शृण्वन्तः अपि बहुवः यं न विद्युः ॥

आश्चर्यं वक्ता कुशलः अस्य लब्धा

आश्चर्यं श्रुता कुशलानुशिष्टः ॥૭॥

આત્મજ્ઞાન સંસારના પદાર્થોના યોધ જેવું સરળ નથી, પણ તે ખૂબ જ કઠણ છે અને તે કોઈ વિરળ જ છે, જેણે આત્મજ્ઞાન સંપૂર્ણ મેળવ્યું છે. તેનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે ‘સંસારમાં મોટો ભાગ એવો છે, જેણે આત્મજ્ઞાન વિષે કંઈ પણ સાંભળ્યું જ નથી અને જેને સાંભળવાની તક પણ મળતી નથી; બાકી રહેલામાં જેને સાંભળવાની તક પણ મળી, તેમાં હજારો એવા મળી આવશે, જેને આત્મજ્ઞાન સમજાશે જ નહિ અને આવું આત્મજ્ઞાન કોઈ મેળવી, તેને વિષે બોલવાની જિગર કરે તો તે એક આશ્ચર્ય કહેવાય, તેમજ જે આત્માને મેળવે તેને પણ ભાગ્યશાળી ગણવો; કારણકે કોઈ નિપુણ શુરુ મળી આવે અને તે બે ઉપદેશ કરે; તો જ આ આત્મજ્ઞાન મેળવી શકાય.x

સદ્ગુરુ વિના આત્મજ્ઞાનનો અભાવ:—

ન નરેણ અવરેણ પ્રોક્તઃ પથઃ

સુવિજ્ઞેયઃ બહુધા ચિન્ત્યમાનઃ ॥

અનન્યપ્રોક્તે ગતિઃ અત્ર નાસ્તિ

અળીયાન્ હિ અતર્ક્યમ્ અણુ પ્રમાણાત્ ॥૮॥

આત્મજ્ઞાન એટલું બધું ગહન છે કે તેને સમજવા માટે અધિકાર જોઈએ; તેમજ તેને સમજાવનાર પણ કોઈક

x આત્મજ્ઞાનનો અહીં વાસ્તવિક મહિમા ગાયો છે: આહાર, વિહાર અને વ્યવહારમાં ફસાઇ, માણસની ઊંદગી બરબાદ થઇ જાય છે, તે તેને જણાવું નથી અને તેને જ પરમ કર્તવ્ય માની લાખખો કરોડો માણસો તત્ત્વજ્ઞાનથી વિમુખ રહે છે. કોઈક જ ધીર પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા જામત થાય છે.

વિરળ જ બ્રહ્મવેત્તા મળી આવે અને તે જ જો સારી રીતે સમજાવે તો આ સમજાય. એ જણાવે છે કે ‘ગમે તે સાધારણ માણસ ગુરુ થઈને* બ્રેસે, તેને આત્મજ્ઞાન સમજાવવાનો અને તેનો ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર નથી; કારણકે તે પોતે જ અનેક શંકાઓમાં ગોથાં ખાતો હોય, એ બીજાને ક્યાંથી જ સમજાવી શકે. જેણે અનેકવાર શ્રવણ, મનન અને ધ્યાન ધર્યાં હોય, તે માણસને માટે જ આ આત્મજ્ઞાન સરળ છે. એવો કોઈ દિવ્ય પ્રતિભાશાળી મહાત્મા હોય, તે જ આ તત્ત્વને સમજાવી શકે. તે વિના કોઈ બીજો ઉપાય જ નથી; એટલે કે ગ્રંથો વાંચીને અને ધ્યાન ધરીને આત્મજ્ઞાન સોંપડતું નથી; એવું એક જ કારણ છે; કે આત્મા તર્કશક્તિની કસોટીથી પર છે, તેને તર્કશક્તિ કસી શકતી જ નથી, તેનું એક જ કારણ છે કે એ તો સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે.

સદ્ગુરુ અને ઉત્તમ શિષ્યનો મેળાપ:—

ન પૃથા તર્કેણ મતિઃ આપનેયા

પ્રોક્તા અનન્યેન ઇવ સુજ્ઞાનાય પ્રેષ્ટ ।

યાં ત્વમ્ આપઃ સત્યધૃતિઃ વત અસિ

ત્વાદૃક્ નઃ ભૂયાત્ નચિકેતઃ ! પ્રષ્ટા ॥૧॥

પૂર્વભાગમાં નચિકેતાએ યમરાજની પ્રશંસા કરી હતી

* પોષાકનો બદલો કરીને અથવા વેદાંતનાં બેએક પુસ્તકો વાંચી વિચારી, આજે ધણા ગુરુઓ વધી પડ્યા છે, તેમણે આ માર્મિક વચન પર ધ્યાન લેવા જેવું છે, ગુરુ કરતા પહેલાં દરેક શિષ્ય પણ આ વિચારે.

કે તમારા જેવો ઉપદેશ આપનાર મને મળશે નહિ, યમરાજ અહીં નચિકેતાની પ્રશંસા કરી જણાવે છે કે 'તું ઉત્તમ અધિકારી શિષ્ય છે અને તારા જેવો પ્રશ્ન પૂછનાર, મને ફરીથી પણ મળે, તેવી મારી ભાવના છે. આ રીતે અહીં સદ્ગુરુ અને ઉત્તમ શિષ્યનો મેળાપ થયો છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ આત્મજ્ઞાન તર્કનો વિષય નથી. તે શ્રદ્ધાથી જ સમજાય તેમ છે, અને તેવી શ્રદ્ધા રાખનાર યોગ્ય માણસ જ સારો ગુરુ મેળવી શકે. યમરાજ નચિકેતાને જણાવે છે કે 'તારી મતિ ખૂબ શ્રદ્ધાળુ છે, તેથી તને આત્મજ્ઞાન થશે, માટે તે શ્રદ્ધાને તર્કવિતર્કમાં નાખી, તારી મતિને બ્રહ્મ કરીશ નહિ, તેમજ જે ગુરુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય અને તત્ત્વવેત્તાઓમાં ઉત્તમ હોય, તે જ જો સમજાવે તો આ આત્મજ્ઞાન સરળ બને અને તેવી જ રીતે તારા જેવો ઉત્તમ શિષ્ય આવી મને ફરીથી પ્રશ્ન પૂછે તેવી મારી ભાવના છે. તારી ધીરજ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે સાચી છે. હું તારી પ્રશંસા કરું છું.

અનિત્ય પદાર્થોથી આત્મજ્ઞાન સંભવે નહિ:—

જાનામિ અહં શેવધિઃ ઇતિ અનિત્યમ્

ન હિ અધ્રુવૈઃ પ્રાપ્યતે હિ ધ્રુવં તત્ ॥

તતઃ મયા નાચિકેતઃ ચિત્તઃ અગ્નિઃ

અનિત્યૈઃ દ્રવ્યૈઃ પ્રાપ્તવાન્ અસ્મિ નિત્યમ્ ॥૧૦॥

આ શ્લોક ઠેકાના મુખમાં મુકવો એ એક સંશય છે, ધ્રુવ અને નિત્ય પર્યાય શબ્દો નથી. બ્રહ્મપદ ધ્રુવ ગણાય. જ્યારે યમલોક, સ્વર્ગલોક વગેરે નિત્ય ગણાય. આટલું જ જાણવાથી ખ્યાલ આવે છે કે; આ શ્લોક બોલનાર યમરાજ

છે, જેમણે સ્વર્ગના અગ્નિનું પૂજન કરી, નિત્ય યમલોક મેળવ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે ‘આ સંસારના અખૂટ ભંડારો પણ પળમાં નાશ પામે તેવા છે અને તેવા પદાર્થોથી ધ્રુવપદ મળે, એ તો ઝાંઝવાના પાણીને અડવા જેવી અસંભવ વાત છે. મેં નચિકેતા નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ અગ્નિનું પૂજન કરી, આ યમલોક મેળવ્યો છે, જે સંસારની દૃષ્ટિએ નિત્ય છે, પણ બ્રહ્મદૃષ્ટિએ તો આ યમલોક પણ અનિત્ય છે, કારણ કે આ લોક અનિત્ય પદાર્થોથી મળેલો છે.

યમરાજે કરેલી નચિકેતાની પ્રશંસા:—

કામસ્ય આર્તિ, જગતઃ પ્રતિષ્ઠામ્,
ક્રતોઃ અનન્ત્યમ્, અમયસ્ય પારમ્ ।
સ્તામ મહત્ ઉરુગાયં પ્રતિષ્ઠાં દૃષ્ટ્વા
ધૃત્યા ધીરઃ નચિકેતઃ ! અત્યસ્તાશ્તાઃ ॥૧૧॥

નચિકેતાએ યમરાજ પાસે બીજું વરદાન માગી, સ્વર્ગસંબંધી જ્ઞાન મેળવ્યું, તે પછી ત્રીજું વરદાન માગ્યું, યમરાજને લાગ્યું કે નચિકેતાને સ્વર્ગની ઇચ્છા છે અને આત્મા સંબંધી પ્રશ્ન તો સામાન્ય જ્ઞાસા માટે જ પૂછે છે એટલે તેને આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી નથી, પણ તે સમયે યમરાજે નચિકેતાનું હૃદય વાંચ્યું નહોતું. આત્મજ્ઞાન માટે તેનો દૃઢ નિશ્ચય, એકનિષ્ઠા અને સર્વસ્વનો ત્યાગ જોઈ, યમરાજ પ્રસન્ન થાય છે અને તે નચિકેતાની સ્તુતિ કરે છે. આ મંત્રમાં યમરાજે સ્વર્ગનું વર્ણન કર્યું છે અને તે નચિકેતાએ કરેલા પૂર્વભાગના બારમા મંત્રના સ્વર્ગના વર્ણનને વિશાળ બનાવે છે, તે મંત્ર અહીં વાંચી જવાથી

આ સ્પષ્ટ સમજાશે. યમરાજ નચિકેતાને જણાવે છે કે 'તે હૃદયમાં ધીરજ ધારણ કરી, તે સ્વર્ગ જેવા ઉત્તમ પદનો ત્યાગ કર્યો, જે પદ મનુષ્યની સર્વ કામનાઓને પુરી પાડે છે, જે જગતના આધાર સ્થંભ જેવું છે, જે યજ્ઞયાગાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓના ઉત્તમ ફળને આપનાર છે, જ્યાં જન્મ, મરણ, શોક કે મોહ જેવા ભય પહોંચી શકતા નથી; તેમ જ જે નિર્ભયસ્થાનોમાં પણ મુગ્ધ છે, જ્યાં અનેક પ્રકારની મોટી સંપત્તિઓ અને કીર્તિઓ વાસ કરે છે અને જે પદ અતિ વિશાળ છે.' આત્મજ્ઞાન મેળવવા તે આવા પદનો પણ ત્યાગ કર્યો, જેમાં ભલભલા મુનિવરો અને દેવો પણ મોહમાં પડી ફસાઈ ભય છે; ખરેખર નચિકેતા તને ધન્ય છે.

મનનું આત્માની સાથે અનુસંધાન:—

તં દુર્દર્શં ગૂઢમ્ અનુપ્રવિષ્ટમ્

ગુહાહિતં ગદ્ગરેષ્ઠં પુરાણમ્ ।

*અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં

મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥૧૨॥

સ્વર્ગમાં હર્ષ અને શોક નથી, ત્યાં દોષ ભૂતનો ભય નથી વગેરે જે વર્ણન કર્યું તે કર્મને અનુસરીને કર્યું છે. જગતમાં જે ભય જેવામાં આવે છે, તે ભય સ્વર્ગમાં

*અધ્યાત્મયોગ૦ શબ્દ જણવા જેવો છે. એક અર્થ થાય છે અધ્યાત્મ એટલે અંતરાત્મા તેના ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થવી તે, બીજો અર્થ મનનું આત્માની સાથે જોડાણ થવું તે અને ત્રીજો અર્થ અંતરાત્મના ચિત્તની વૃત્તિઓ રોકવી તે; ભાવમાં ઝાંઝો ફેર નથી.

નથી, પણ સ્વર્ગ તો પુણ્યનું ફળ છે. સારાં કર્મ કરવાથી જે પુણ્ય મળે તેને પરિણામે સ્વર્ગ મળે છે, એટલે જો પુણ્ય ઓછાં થઇ જાય, તો સ્વર્ગ પણ ચાલ્યું જાય એ ભય અને શોક સ્વર્ગમાં પણ રહ્યાં છે એટલે ખરું અભય પદ તો આત્માની પ્રાપ્તિ છે, જ્યાં કોઈ જાતના હર્ષ અને શોક નથી, એ જ આત્મા માટે નચિકેતાનો પ્રશ્ન હતો અને તે જ પ્રશ્નને અનુસરી યમરાજ જણાવે છે કે ‘જે આત્માને તું જાણવા ઇચ્છે છે, તે આત્માનાં દર્શન થવાં ખૂબ જ કઠણ છે; કારણ કે તે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે સાધારણ માણસ તો તેને મેળવી શકતો જ નથી કારણકે ‘તેનાથી આત્મા સદાને માટે સંતાતો ફરે છે, પોતાની જાતને તે સાધારણ માણસથી છુપાવી રાખે છે, તેને શોધવાની તાકાત સાધારણ માણસમાં ક્યાંથી હોય ? તે આત્મા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષોના હૃદયમાં વાસ કરે છે, ત્યાં તે સંપૂર્ણ પ્રકાશથી ઝળહળે છે, તેનો વાસ અનેક સંકટોમાં પણ રહેલો છે; એટલે તે બધાં સંકટો પાર કરે તેને જ આત્મા દર્શન આપે છે અને તે સદાકાળ રહેલો હોવાથી જૂનો છે, તે છતાં અનેક સ્વાંગ સજી તે નવા જેવો પણ લાગે છે, એવા આત્માની પ્રાપ્તિ થવી સુશ્કેલ છે. તેને મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે, કે બહારના વિષયોમાં બટકતા મનનો નિરોધ કરી, હૃદયમાં રહેલા આત્મા સાથે તેને જોડી દેવું. મન જે આત્માથી અલગ પડી ગયું છે, તે ભેદ તોડી નાખી તે બંનેનું ફરીથી જોડાણ કરવું. એ આત્માની સાથે જોડાણ થતાંની સાથે જ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. તેને આત્મદર્શન થાય છે અને

જે ધીર મતિવાળા પુરુષને આત્મદર્શન થયું તેને પછી શોક અને મોહ રહે જ ક્યાંથી ? તેનો તો સંપૂર્ણ નાશ જ થાય છે.

નચિકેતાને આત્મદર્શનનો અધિકાર:—

પતત્ શ્રુત્વા સંપરિગૃહ્ય મર્ત્યઃ

પ્રવૃહ્ય ધર્મ્યમ્ અણુમ્ પતમ્ આપ્ય ।

સ મોદતે મોદનીયં હિ લબ્ધ્વા

વિવૃતં સન્ન નચિકેતસં મન્યે ॥૧૩॥

ઉપરના મંત્રમાં જે આત્મદર્શનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે આત્મદેવ વિષે કોઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જે મનુષ્ય એક ચિત્તથી સાંભળે અને તેનું મનન કરે, પોતાના આત્મભાવથી તેનો સ્વીકાર કરે અને પોતે જાણે કે આત્માને શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે જે ધર્મો લાગુ પડેલા છે, તે ધર્મો તેના પોતાના નથી; તેનો સાચો ધર્મ તો સ્વયંબ્રહ્મા છે; એટલે તેને શરીરાદિ ધર્મથી છૂટો પાડે, આ રીતે તે આત્મા અતિસૂક્ષ્મ હોવા છતાં પણ, મેળવી શકાય છે અને તેને મેળવ્યા પછી, મનુષ્ય પરમાનંદમાં તરખોળ ખની જાય છે, પણ તે આત્મદર્શન માટે બારણું ખુલ્લાં હોતાં નથી. તેનાં બારણાં ખોલી શકાતાં નથી અને તેથી જ લાખો કરોડો માનવીઓ, આત્મદર્શનથી વંચિત રહે છે. નચિકેતા જેવો કોઈક જ વિરળ ભાગ્યશાળી હોય છે, જે મોક્ષનો અધિકારી છે, જેનાં આવરણો દૂર થયાં હોય છે.

આત્મદર્શન માટે નચિકેતાની આતુરતા:—

અન્યત્ર ધર્માત્ અન્યત્ર અધર્માત્

અન્યત્ર અસ્માત્ કૃતાકૃતાત્ ।

અન્યત્ર ભૂતાત્ ચ ભવ્યાત્ ચ

યત્ તત્ પશ્યસિ તત્ વદ ॥૧૪॥

જ્યારે યમરાજે જણાવ્યું કે નચિકેતા આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે, ત્યારે નચિકેતાને હૃદયમાં ખૂબ આનંદ થયો, હવે તે યમરાજ પાસે બીજું કંઈ માગતો નથી, બીજું વિવેચનો પણ માગતો નથી, તેને બીજી કોઈ વાત રુચતી જ નથી, તે એક જ સાધન માગે છે, જેથી આત્મદર્શન થાય, તેમાં જેટલો વિલંબ થાય તેટલો તેને માટે અસહ્ય છે. આત્મદર્શનની તેને ઝાંખી થઈ છે. આત્મતત્ત્વને તે સમજી શકે છે, અને તેથી જ પોતે જિજ્ઞાસા કરે છે અને યમરાજને જણાવે છે કે ‘જે આત્માનાં દર્શન તમને થયાં છે, તેજ આત્માનાં દર્શન મને કરાવો. મારે કોઈ બીજું સગુણ, દેશકાળની મર્યાદાવાળું, કાર્યકારણને લગતું તત્ત્વ જાણવું નથી. હું તો તે તત્ત્વને જાણવા ઇચ્છું છું; જે યજ્ઞયાગાદિ પુણ્યથી નિર્લેપ રહે છે અને જેને બ્રહ્મહત્યા જેવાં ઘોર પાપ સાથે પણ કંઈ સંબંધ નથી, જે કોઈનું કાર્ય પણ નથી; તેમજ કોઈનું કારણ પણ નથી, ખૂબ જૂનો ભૂતકાળમાં હતો, અથવા ભવિષ્યકાળમાં થનારો છે એવી કાળની મર્યાદાથી પણ જે પર છે. આ રીતે જે મન અને વાણીના વ્યવહારોથી પર છે, તેવા ઉત્તમ આત્મતત્ત્વનાં દર્શન આપ મને કરાવો. કારણકે આપ મારી પર પ્રસન્ન થયા છો અને આપ જ જણાવો છો કે, હું તેનો યોગ્ય અધિકારી છું.

આત્મપ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન પ્રણવः--

सर्वे वेदाः यत् पदम् आमनन्ति

तपांसि सर्वाणि च यत् वदन्ति ।

यत् इच्छन्तः ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत् ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ॐ इति पतत् ॥૧૫॥

નચિકેતાએ આત્મસંબંધી જ મુખ્ય પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે તેના જવાબમાં યમરાજ જણાવે છે, કે ૐ એ પર-બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. ચારે વેદો આ અક્ષરબ્રહ્મની સ્તુતિ કરે છે, ઋષિમુનિઓ અને તપસ્વીઓ અનેક જાતનાં તપ કરી, એ ઐકારનો જ ઉચ્ચાર કરે છે અને આશ્રમમાં વસતા બ્રહ્મચારીઓથી આરંભી, બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરતા બ્રહ્મવેત્તાઓ જેને મેળવવાની ઇચ્છાથી અનેક પ્રકારનાં વ્રત કરે છે, એવું જે ઉત્તમ પદ છે, તે તને ટુકામાં જણાવું છું કે 'તે પદ ઐકાર છે.'

અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસનાः--

पतत् हि एव अक्षरं ब्रह्म

पतत् हि एव अक्षरं परम् ।

पतत् हि एव अक्षरं ज्ञात्वा

यः यत् इच्छति तस्य तत् ॥૧૬॥

એ જ ઐકારનું વર્ણન કરતાં યમરાજ જણાવે છે કે 'ખરેખર આજ અક્ષરબ્રહ્મરૂપે છે, એ જ અક્ષરનું જ્ઞાન થવાથી, મનુષ્ય જે ઇચ્છે તે મેળવી શકે છે. આ અક્ષરથી સર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકાય છે અને એ જ અક્ષરથી પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે પોતાની મતિ અનુસાર આ અક્ષરની ઉપાસના કરતાં તેને યોગ્ય કૃણ મળે છે.

એજ અક્ષરબ્રહ્મનું અવલંબન:--

યતત્ આલમ્બનં શ્રેષ્ઠમ્
 યતત્ આલમ્બનં પરમ્ ।
 યતત્ આલમ્બનં જ્ઞાત્વા
 બ્રહ્મલોકે મહીયતે ॥૧૭॥

જે મનુષ્ય આત્મજ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છતો હોય, તેણે આ અક્ષરબ્રહ્મની જ ઉપાસના કરવી; કારણકે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આ અક્ષરની ઉપાસના બીજા સાધનો કરતાં ચઢિયાતી છે અને આ જ સાધન સર્વોત્તમ છે, એવા સાધનનું જેને પુરેપુરું જ્ઞાન થાય છે, તે બ્રહ્મલોકમાં પરમાનંદ ભોગવે છે, કારણકે આ અક્ષર પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, એટલે તેના જ્ઞાનની સાથે જ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે અને આત્માનું જ્ઞાન થતાં જ તેને આત્મલોક પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્માનું અનાદિ, અમર સ્વરૂપ:--

ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્
 ન અયં કુતશ્ચિત્ ન વમૂવ કશ્ચિત્ ।
 અજઃ નિત્યઃ શાશ્વતઃ અયં પુરાણઃ
 ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૧૮॥

પૂર્વભાગના વીસમા મંત્રમાં નચિકેતાએ જે મુખ્ય પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે ‘મરણ પછી આત્મા રહે છે કે તે પણ શરીર સાથે નાશ પામે છે ?’ તે પ્રશ્નનો જવાબ અહીં ચમરાજ આપે છે. ઉપરના મંત્રોમાં પરબ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ સર્વોત્તમ છે, એ પણ જણાવ્યું, હવે તે જણાવવામાં આવે છે કે, પ્રત્યેકના શરીરમાં વાસ

કરતો અંતરાત્મા આ પરબ્રહ્મથી જુદો નથી. એ જ પરબ્રહ્મ આ હૃદયમાં બિરાજે છે. જે સર્વથી પર રહે છે. તે જ પરબ્રહ્મ એક અદ્વિતીય તત્વ છે. અને તે જ પરબ્રહ્મ જીવાત્મા બની અંતઃકરણમાં વાસ કરે છે, તે અંતરાત્માની મરણ પછી શી સ્થિતિ થાય છે, તે યમરાજ નચિકેતાને જણાવે છે કે આપણા અંતઃકરણમાં વાસ કરતો આ આત્મા જન્મતો નથી અને મરતો પણ નથી. એવું કોઈપણ કારણ નથી કે જેથી પોતે ઉત્પન્ન થાય અને તેવું કોઈ કાર્ય પણ નથી કે જે આ આત્માથી જન્મ પામ્યું હોય આ આત્મા તો કાર્ય-કારણ અને તેના વિકારોથી પર છે. એ આત્મા અજ, નિત્ય. નિરંતર પોતાની સત્તામાં રહેનાર અને પુરાણો છે, તે અંતરાત્માને આ શરીર સાથે સંબંધ નથી. શરીર જન્મ પામે, તેથી તે જન્મતો નથી, શરીર મરે ત્યારે તે મરતો પણ નથી, એટલે શરીર હણાતાં શરીરને વિકાર થાય છે, આત્માને વિકાર થતો નથી.

સાધારણ માણસની નજરે આત્મા:--

હંતા ચેત્ મન્યતે હંતુમ્

હતઃ ચેત્ મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતઃ

ન અયં હંતિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

યમરાજ જણાવે છે કે આત્મા નિત્ય અવિકારી છે, તે છતાં અજ્ઞાનીઓને મન તે ‘શરીર સાથે જોડાએલો અને તેને પણ શરીરનાં સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘આવા અજ્ઞાની પુરુષો એમ સમજતા હોય કે, મેં મારા અમુક

શત્રુનો વધ કર્યો અને તે શત્રુ પણ જો એમ જાણે કે મારો પોતાનો સર્વનાશ થયો, તો તે જાને સમજી શકતા નથી કે ‘આ આત્મા કોઈને હણતો નથી; તેમજ કોઈનાથી હણાતો પણ નથી.

આન્મજ્ઞાન થવામાં મુખ્ય કારણ:--

अणोः अणीयान् महतः महीयान्

आत्मा अस्य जंतोः निहितः गुहायाम् ।

तम् अकतुः पश्यति वीतशोकः

+ઘાતુઃ પ્રસાદાત્ મહિમાનમ્ આત્મનઃ ॥૨૦॥

આ આત્મા સર્વત્ર ભરપૂર છે એટલે તે એક નાનામાં નાની વસ્તુમાં પણ રહી શકે છે, માટે તે એક અણુથી પણ નાનો છે, પણ તેની સાથે જ આ આત્મા સર્વવ્યાપક છે, એટલે તેનામાં સઘળા પદાર્થો સમાએલા છે તેથી તે મોટા પર્વતો અને વિશાળ આકાશ જેવા પદાર્થોથી પણ વિશાળ છે. એટલે કે જે કંઈ દેખાય તે આત્મા છે અને તે જ આત્મા પ્રાણીના હૃદયમાં વાસ કરે છે, તેથી તે અંતરાત્મા કહેવાય છે, એવા ભવ્ય વિશાળ આત્માનાં દર્શન સામાન્ય નજરે તો થાય જ નહિ, પણ જેની સર્વ ઇચ્છાઓ શમી ગઈ હોય, જેના શોક મોહ ટળી ગયા હોય તેવો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ જ તેનાં દર્શન કરવાની જિગર કરી શકે અને તેની સાથે સાથે આત્મદેવ પોતે જ જો તે

+શંકરાચાર્યનો પાઠ છે ઘાતુપ્રસાદાત્-શરીરને ધારણ કરે તે ઇંદ્રિયો, તેમની પ્રસન્નતાથી એટલે કે ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓ શાંત થવાથી, આ રીતે આત્મ મહિમા જાણવા કૃપાની જરૂર નથી પણ ઇંદ્રિયોની શાંતિની જરૂર છે.

પ્રદ્યુત્તમ પદ કરે તો જ તેને પણ દર્શન થાય છે. આ રીતે તે આત્મા જ પોતાનો મહિમા પ્રગટ કરે છે.

આત્મદેવની વિચિત્ર લીલાઓ:--

આસીનઃ દૂરં વ્રજતિ

શયાનઃ યાતિ સર્વતઃ ।

કઃ તં મદામદં દેવમ્

મદન્યઃ જ્ઞાતુમ્ અર્હતિ ॥૨૧॥

યમરાજ જણાવે છે કે આ આત્માને જણવો જરા પણ સરળ નથી; કારણકે તેને એક રીતે જાણી શકાતો જ નથી, તે પોતે અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરી અનેક લીલાઓ રચે છે, તેની સાથે જ તે કંઈ પણ કરતો નથી, તે પોતાનામાં શાંત થઈને બેસી રહે છે. તેનું વર્ણન કરે છે કે ‘આ પરમાત્મા નિર્ગુણ અવસ્થામાં પોતાની સત્તામાં એક સ્વરૂપે સ્થિર રહે છે અને સગુણ અવસ્થામાં અનેક સ્વરૂપ રચી પ્રદ્યા, વિષ્ણુ, મહાદેવ અને જીવાત્મા બની દોડાદોડ કરે છે. તે જ આત્મા પ્રલયકાળે લાંબી સોડ તાણી સૂઈ જાય છે, પણ સૃષ્ટિની રચના કરતાં જ સર્વત્ર એક સ્વરૂપે ફરી વળે છે. આ આત્મા અનેક પ્રકારની લીલાઓ રચી, પોતાના જ ઐશ્વર્યથી મહોન્મત્ત બની અનેક લીલાઓ કરે છે, તે છતાં પોતાના સ્વરૂપમાં શાંત હોય છે, ત્યારે તેને કોઈ જાતનો મદ હોતો નથી, માટે આવા વિચિત્ર આત્માને તે જ જાણી શકે જેણે પ્રદ્યુત્તમ મેળવી હોય, માટે યમરાજ પોતે જણાવે છે કે ‘મારા જેવો કોઈ પ્રદ્યુત્તમ જ આ આત્માને જાણી શકે છે, સાધારણ માણસ તો કોઈ એને જાણી શકે જ નહિ.

આત્માના વિશેષ ગુણોનું વર્ણન:--

અશરીરં શરીરેષુ
અનવસ્થેષુ અવસ્થિતમ્ ।
મહાન્તમ્ વિભુમ્ આત્માનમ્
મત્વા ધીરઃ ન શોચતિ ॥૨૨॥

આ આત્મા શરીરની બુદ્ધિરૂપી ગુફામાં રહેલો છે એટલે તેને શરીર સાથે સંબંધ છે, એમ જે લોકો જાણે છે તે યોગ્ય નથી કારણ કે શરીરથી આરંભી સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે અને તેઓ લાંબો કાળ ટકી શકે તેવા નથી, જ્યારે આત્મા સદા સર્વદા પોતાની સત્તાથી રહેલો છે, તે આત્મા સર્વવ્યાપક વિરાટ સ્વરૂપ છે, તેને જે જાણે છે, તે ધીર પુરુષ કદિ પણ શોક કરતો નથી.

આત્મ દર્શન માટે આત્મદેવની ×કૃપા:—

ન અયમ્ આત્મા પ્રવચ્નેન લભ્યઃ
ન મેઘયા ન બહુના શ્રુતેન ।
યમ્ एव एषः वृणुते तेन लभ्यः
तस्य एष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥૨૩॥

આ મંત્રમાં એક ઉત્તમ માર્ગ જણાવ્યો છે, જે માર્ગ જવાનો અધિકાર સૌ ઠેકાંને હોતો નથી, આત્મ જ્ઞાનનો

પરમાત્માના અર્ચકની રચિત આ મંત્રે પોષણ આપ્યું છે, પરમાત્માની ભક્તિનો પ્રવાહ આ મંત્રે ચાલુ કર્યો છે, તેના નદ અને નદીઓ વહ્યાં અને પરમાત્માના મહાસાગરમાં સર્વ વિલીન થયાં. આ રીતે સર્વને રચિ કરે તેવો આ મંત્ર છે. આ ભક્તિની ભૂમિકામાં જે ગયો નથી, તે જ્ઞાનના વિકટ શિખર પર જઈ શકે તેમ નથી.

માર્ગ દુર્લભ છે, તેનું વર્ણન તો ઉપર આવી જ ગયું છે, પણ તે દુર્લભતા અધિકારીને નથી, તે વિગત અહીં રજુ કરવામાં આવી છે. આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે આત્માની જ કૃપા એ મુખ્ય સાધન છે અને તેની આગળ અન્ય સર્વ સાધનો નકામાં છે. જેના ઉપર આત્માની કૃપા થઈ, તેને આત્મદર્શન થઈ જાય છે. તે કૃપાનું સદ્ભાગ્ય જેને સોંપડ્યું નથી, તે ભલેને અનેક સાધન સંપત્તિવાળો હોય, તેને કદી પણ આત્મદર્શન તો થવાનું નથી જ. યમરાજ જણાવે છે કે ‘શાસ્ત્રનાં અને વેદનાં અનેક વ્યાખ્યાનો સાંભળવાથી અને તેમાં કહેલી વિગતો ધ્યાનમાં રાખવાથી આત્મદર્શન થતું નથી, ગમે તેવી તીક્ષ્ણ પ્રતિભાશાળી બુદ્ધિથી પણ આ આત્મા સમજી શકાતો નથી, તેમ જ અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચવાથી પણ આ આત્માનું જ્ઞાન મળી શકતું નથી. એ આત્માને મેળવવા આ બધાં સાધનો ગૌણ છે, મુખ્ય સાધન તો એ જ છે, કે જે આત્માની નિરંતર ઉપાસના કરતો હોય અને જેને આત્માનું અનુસંધાન ચાલુ રહેતું તેવા સાધક પુરુષને આ આત્મા પોતાનાં દર્શન આપવા પસંદ કરે છે, અને તેની કૃપાથી જ તે આત્મા મળે છે. આ આત્મા તે પોતાના ભક્તની આગળ પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે અને તે રીતે જ આત્મદર્શન થાય છે.

આત્મદર્શન માટે નૈતિક ગુણોની આવશ્યકતા:—

न अविरतः दुश्चरितान्

न अशान्तः न असमाहितः ॥

न अशान्तमानसः वा अपि

प्रज्ञानेन एनम् आप्नुयात् ॥૨૪॥

યમરાજ નચિકેતાને આત્મદર્શન માટેનાં સર્વ સાધનો બતાવી, હવે જે આત્મ દર્શનમાં વિદ્ધ કરનાર છે તે દુર્ગુ-
ણાનું અહીં વર્ણન કરે છે, આત્મ દર્શન માટે ગમે તેટલાં
સાધનો તૈયાર હોય; તો પણ એક જ દુર્ગુણ તે સર્વ સાધનો
પર પાણી ફેરવે છે. એટલે સત્યચરિત્રશીળ બની સદાચારમાં
રત રહેનારને જ કહેલાં સાધનોથી આત્મદર્શન થઈ
શકે છે, તેમ જ આત્મદેવની કૃપા પણ તેની ઉપર જ
થાય છે, જેણે સદાચરણનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે, દુર્ગુ-
ણાનું વર્ણન કરતાં યમરાજ જણાવે છે કે:-જે મનુષ્ય
દુરાચરણમાં જ સદા રત હોય, જેની ઈંદ્રિયો પર કોઈ
બળતનો કાબૂ ન હોય, જે કોઈ રીતે સાવધ ન હોય,
તેમ જ જે પોતાના મનની સ્થિરતા પણ બળવી શકતો
ન હોય; તેને કદિ પણ આત્મદર્શન થતાં નથી. તેવાને
આત્મજ્ઞાન પણ થતું નથી, પણ જેણે ખોટા માર્ગ પર
જવાનું છોડી દીધું છે, જેની ઈંદ્રિયો સંયમને વશ છે, જે
સદા સાવધ રહે છે, અને જેનું મન સ્થિર છે, તેવો
મનુષ્ય આત્મજ્ઞાન મેળવી, તે આત્માનાં દર્શન કરી શકે છે.

સાધારણ માણસથી આત્મા અજ્ઞેય:—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च

उमे भवतः मोदनः ।

मृत्युः यस्य उपसेचनम्

क इत्था वेद यत्र सः ॥૨૫॥

જે મનુષ્ય ઉપર કહેલા દુરાચારના માર્ગ પર રહેલો
છે અને જેની ઉપર આત્માની કૃપા પણ થઈ નથી, તેવો

મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી નથી, આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પોતે સર્વ સૃષ્ટિનો સંહારક છે,* તેના સંહારમાંથી કોઈ બચી શકતું નથી, યમરાજ પોતે પણ તેના પંખમાંથી છૂટી શકતો નથી, એવો વિશ્વ સંહારક પરમાત્મા છે, તે જાણવાને કયાંથી જ સરળ હોઈ શકે, યમરાજ તેનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે 'જે પરમાત્મા પોતાના ધર્મનું પાલન કરનાર સર્વથી ઊંચી ગણાતી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જેવી વર્ણને પણ ભાતની માફક ઝડપથી ખાય છે અને સાક્ષાત મૃત્યુ પોતે પણ જેને માટે ખાવામાં શાક જેવું છે. આવા પરમાત્માને તેની પોતાની કૃપા વિના તો કોણ જાણી શકે ?

* સસ્યમિષ્ણ મર્ત્યઃ પચ્યતે સસ્યમિવાજાયતે પુનઃ એ મંત્રની અહીં ઝાંખી થાય છે. પ્રાણિ માત્ર રોજ ભોજન કરે છે, તેના ભોજનમાં રોજ અસંખ્ય અનાજના કણોનો સંહાર થાય છે, તેમ સમસ્ત જંગતમાં વાસ કરતાં પ્રાણીઓ કાળ સ્વરૂપ પરમેશ્વરના ભોજન જેવાં છે, જેનો સંહાર પ્રતિદિન થયા કરે છે. એ દેવ મૃત્યુનો પણ મૃત્યુ છે અને અમરોનો પણ અમર છે.

મનુષ્ય આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી નથી આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પોતે સર્વ સૃષ્ટિનો સંહારક છે,* તેના સંહારમાંથી કોઈ બચી શકતું નથી, યમરાજ પોતે પણ તેના પંખમાંથી છૂટી શકતો નથી, એવો વિશ્વ સંહારક પરમાત્મા છે, તે જાણવાને ક્યાંથી જ સરળ હોઈ શકે, યમરાજ તેનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે ‘જે પરમાત્મા પોતાના ધર્મનું પાલન કરનાર સર્વથી ઊંચી ગણાતી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય જેવી વર્ણને પણ ભાતની માફક ઝડપથી ખાય છે અને સાક્ષાત મૃત્યુ પોતે પણ જેને માટે ખાવામાં શાક જેવું છે. આવા પરમાત્માને તેની પોતાની કૃપા વિના તો કોણ જાણી શકે ?

* સસ્યમિવ મર્ત્યઃ પચ્યતે સસ્યમિવાજાયતે પુનઃ એ મંત્રની અહીં ઝાંખી થાય છે. પ્રાણી માત્ર રોજ ભોજન કરે છે, તેના ભોજનમાં રોજ અસંખ્ય અનાજના કણોનો સંહાર થાય છે, તેમ સમસ્ત જગતમાં વાસ કરતાં પ્રાણીઓ કાળ સ્વરૂપ પરમેશ્વરના ભોજન જેવાં છે, જેને સંહાર પ્રતિદિન થયા કરે છે. એ દેવ મૃત્યુનો પણ મૃત્યુ છે અને અમરોનો પણ અમર છે.

असन्नेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥

तैत्તरीय उपनिषद्

‘ જે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો ઇન્કાર કરે છે, તે પોતાની જ સત્તાનો ઇન્કાર કરે છે, પરંતુ જે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે, તેજ પોતાની સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે ’ એવી મુનિવરોની વાણી છે.

卐

પરાચઃ કામાનનુયન્તિ બાલાઃ
તે મૃત્યોર્યન્તિ વિતતસ્ય પાશમ્ ।
અથ ધીરા અમૃતત્વં વિદિત્વા
ધ્રુવમધ્રુવેષ્વિદ્ ન પ્રાર્થયન્તે ॥

કઠ ઉપનિષદ્

અલ્પમતિ મનુષ્ય બહારના વિષયોમાં જ લાગેલા રહે છે, તે મૃત્યુના વિશાળ જન્મ મરણરૂપી પાશમાં સદા ફસાએલા રહે છે, પરંતુ જે ધીર પુરુષો અમૃત સ્વરૂપ આત્માનું દર્શન કરે છે, તે નિત્ય સ્થિર રહેનાર આત્મ દર્શનને પ્રતિકૂળ કાર્ષ પણ વિષયની ઇચ્છા કરતા નથી.

